

185948

И. В. ПЪЯНКОВ

**ОСИЁИ МИЁНА
ДАР НОМАҶОИ
БОСТОН**

И. В. ПЪЯНКОВ

**ОСИЁИ МИЁНА
ДАР НОМАҶОИ
БОСТОН**

ДУШАНБЕ
«ИРФОН»,
1991

ББК 63,3(257)
П 91

Пьянков Игорь Васильевич

П 91 **Осиён Миёна дар номаҳои бостон.** Душанбе:
«Ирфон», 1991, 64 сах., вкл. 16 стр.

Дар мероси хатти фаровоне, ки донишмандони Юнону Руми қадим боқӣ гузоштаанд, маълумоти зиёде онд ба Осиён Миёна махфуз аст. Таваассути ки номаҳои бостон гузаштан Осиён Миёна индаке ҳам бошад равшан мегардад. Китоби шавқоваре, ки дар даст доред, дар ҳамини бора нақл мекунад.

Пьянков И. В.

Средняя Азия в преданиях античности.

В обширном литературном наследии, доставшемся нам от античного мира Греции и древнего Рима, сохранилось немало ценных сведений о Средней Азии. Эти сведения являются древнейшими письменными источниками, с помощью которых можно восстановить картину прошлого Средней Азии.

П $\frac{0503020812-73}{501(12)-91}$ -91

ББК. 63,3(257)

ISBN 5-667-00158-6

© Нашриёти «Ирфон», 1991.

ДАВЛАТИ ПУРАСРОРИ БОХТАР. ПАЙГОМБАРИ АҲДИ БОСТОН ЗАРДУШТ

Амударё ё чи тавре ки юниёни қадим Окс меномиданд, аз қисмати ноҳияи кӯҳии шарқии Осиёи Миёна оғоз шуда, бо ҷараёни тавоно ва тира ба даштҳои васеъ мерезад, дар қисмати шимолӣ қаторкӯҳҳои Ҳисор, дар ҷануб бошад, доманакӯҳҳои Ҳиндукушро фаро мегирад. Ин мамлакатро, ки ҷуғрофшиносони муосир «Паҳнои афғону тоҷик» меноманд, борҳо дар тӯли асрҳо номи худро дигар кардааст. Аз ҳама қадимтаринаш, ки ба мо маълум аст, «Бохтар» мебошад. Бо чунин ном мамлакат дар сарчашмаҳои форсии қадими асрҳои VI-IV то давраи мо (форсҳои оғро «Бахтриш» мегуфтанд) ва дар катибаҳои антиқии асрҳои VI то давраи мо — III давраи мо (юниёни бештар шакли «Бахтриана»-ро истифода мекарданд) зоҳир мегардад. Дар ҳақиқат дар адабиёти юнону латинӣ бохтариён хеле дертар зикр мешаванд, вале на дар мамлакатҳои асли, балки дар иқтибосҳои гузаштагонашон.

Дар ҳикоятҳои қадима Бохтар чун мамлакати тазодҳои табиӣ ба назар мерасад: заминҳои гандумзорӣ, серхосил, каналу ҷашмаҳои зиёд, шолиторҳои пуроб, боғҳои серсояи дарахтони гуногуни мевадор ва ангурзор, чо-чо pistaзор, дар ҷароғоҳҳои сероб хайвоноти зиёд алаҳхусус галлаи аспон. Чунин аст воҳаҳои Бохтар. Оғро бо баҳр киёс мекарданд; теппаҳои регии биёбон чун мавҷҳои қарахтшуда ба назар мерасанд. Набудани об, гармии зиёд, тӯфонҳои кумии ногаҳон рӯшани рӯзро фаро гирифта тамоми мавҷудоти зиндари пӯшонда дастнорас гардондааст. Фақат қорвоҳои уштурони тобовар, ки онҳоро «бохтарӣ» меномиданд, ҷуръати гузаштани биёбон мекарданд ва ин сайёҳонро лозим буд шабона аз рӯи аломатҳои ситораҳо роҳ раванд.

Худи бохтариҳо дар сарчашмаҳо чун халқи сершумор ва ҷанговар, ки ҳеҷ гоҳ беяроқ намегаштанд, тас-

вир шудаанд. Дар мусаввараҳои қадима бохтарӣҳо чун одамони бо тарҳи рӯй зебо, бинии теғадору риши ғулӣ, дар тан камзӯлчаю шалвор ва мӯзаҳои соқпасти кафшонанд, дар ғӯшҳо халқа, дар сар тасма барои нигоҳ доштани мӯй ва баъзан қулоҳи намадин мисли скифӣён пӯшида ба назар расидаанд. Умуман бохтарӣҳо шаклу шамоили зиёди скифҳоро доранд, бесабаб нест, ки муаллифони қадима бисёр вақт ҳар ду халқро ба ҳам наздик месозанд.

Пойтахти Бохтариён шаҳри Бохтар буд. Дар қисми баландии шаҳр дар арк қасре ҷойгир буд, ки шӯҳрати дастнорасу васеъ пахшуда дошт.

Дар маълумотҳои қадим Бохтар яке аз калонтарин вилоятҳои давлати бузурги форси Хахоманишиҳо ба назар мерасад. Вилоятҳои Бохтар қисман аз «шоҳи бузург» ҷудо шуда, ба қувваи ҳарбии бохтариён таъя мекарданд. Вақте ки давлати Хахоманишиҳо аз тарафи Искандари Мақдунӣ сарнагун гардид, ҳокими охириини Бохтариён Бесс хост ба Искандар муқобилият намояд, вале барор накард. Бохтар ба ҳайати империяи Искандар дохил шуд. Даре нагузашта яке аз ҳокимони юнонӣ захираҳои бои мамлақатро дида ҳудро шоҳ эълон кард ва ба давлати муқтадирӣ юнонию Бохтарӣ асос гузошт. Он қариб сад сол давом дошт. Дар миёнаи асри II то давраи мо ба Осиёи Миёна боз кӯчманчиёни Осиёи Марказӣ зада даромаданд. Дар Бохтар тоҳариҳо соқин шуданд. Онҳо ташкилкунандаи давлати машҳури Кӯшониён — яке аз давлатҳои муқтадирӣ ҷаҳонӣ дар он давра буданд, ки дар як саф бо давлати Порт, империяи Рим ва империяи Хан меистод.

Аз он давра номи қадимаи «Бохтар» ҷои ҳудро оҳиста-оҳиста ба номи нави Кӯшоншаҳр (аз рӯи сулолаи ҳукмрон) ё худ тоҳариҳо (ба номи халқи нави) бадал мешавад. Танҳо пойтахти мамлақат ва вилоятҳои марбут ба онро чун пештара ном мебарданд. Воқеан номҳои маҳфузмонда бетағйир намонданд: қадимаи «Бохтар» дар натиҷаи тағйири овозҳо ба «Балх» мубаддал гашт. Шаҳри боҳашамати асримиёнагӣ Балх чун яке аз марказҳои бузурги олами мусулмон маълум буд.

Вақтҳои охир ба маълумотҳои камшумори ҳатти сарчашмаҳо онд ба Бохтар маводҳои бостоншиносӣ илова гардиданд. Қофтуковҳои бостоншиносӣ шаҳрҳои фарсуданӣ юнониро, ки замоне дар Бохтар раванқ доштанд ва боқимондаҳои ибодатхонаҳои шоҳҳои Кӯшонро қушо-

данд. Ба замми ин ба мо худи бозёфтҳо ва навиштаҳои юнониҳои бохтарию тохарихо ҳикоят мекунанд.

Вале мавзӯи асосии боб ин нест. Мо мехостем дар боран дигар, ба хусус оид ба масъалаҳои салтанати қадим ҳикоят кунем. Гап сари он ки дар сарчашмаҳои хаттӣ оид ба аҳамияти маорифи сиёсии Бохтар, ки дар даврони қадим дар салтанати Хахоманишиҳо вучуд дошт, ишораҳо шудаанд. Ин ишораҳо барои мо чун нури охирини хабарҳои шифоҳӣ дар гузаштаи дур дохил шудааст ва рӯшаниии хираи он суроби умумии ким-қадом ходисаҳои муҳимро аз зулмот гирифтааст, ки онро то ба ҳол муайян карда наметавонем. Маълумотҳои аз ҳама қадима оид ба Бохтар дар таълифоти Ктесий мавҷуданд. Ктесий юнонӣ, духтури меросӣ аз Книда—шаҳри соҳили ғарбии Осиёи Хурд баромадааст. Хангоми амалиётҳои ҷангӣ ба форсҳо асир афтада, чанде пас тавассути санъати шифобахшияш ҳамнишини шоҳи форс гардид ва мартабан «духтури дарбор»-ро гирифт. У шоҳ ва оилаи вайро таъабат карда ба боварии малика-модар мебарояд. У аввалҳои асри IV то давраи мо ба ватан баргашта таълифоти зиёдеро оид ба таърихи Осиё навиштааст.

Гуфтаи душвор аст, ки чӣ Ктесийро ба таърихчӣ шудан водор кардааст? Шояд сабабаш шӯхрати беназири донишмандии шаркиаш бошад. Ҳол он ки вай таи чанд сол дар дарбори «шоҳи бузург»-и Осиё эътибори баландро сазовор буд. Вале аз Ктесий таърихчии хуб набаромад. Шарки қадимро вай тамоман намедонист. Таҳти назари таърихӣ вай романҳои ишқии шавқовар эҷод карда, рӯйхати дуру дарози шоҳҳои бофтаро тартиб додааст. Аз диди мо Ктесий насрнависи бад нест, вале ҳеҷ гоҳ таърихчӣ шуда наметавонад. Ба замми ин ҳудаш саҳеҳ будани маълумотҳои овардаашро даъво карда, ҳатто баъзан ба солномаи шоҳӣ ва ҳикоятҳои аҳолии маҳаллӣ ҳавола месозад. Дар ҳақиқат аз рӯи адолат бояд гӯем, ки ҳикоятҳои Ктесий то ҳол чун акси садон хираи асотири шарқӣ ва ривоятҳои таърихӣ ба гӯш мерасанд. Маҳз бо шарофати чунин ҳолат ин ё он ишора, ин ё он номи аз Ктесий ошкор шуда, баъзан фавқулӯда, диққатҷалбкунанда ва пурбаҳо ба назар мерасад, ҳамин тариқ дар адабиёти ҳасаки донаҳои пуркимате ҳам меафтад. Дар Эрон Ктесий бо афзалият дар пойтахт, дар шаҳри Суз (дар Хучистони ҳозира) зиндагӣ мекард. У дар Бохтар набуд. Вале бо бохтарихо дар

Суз вохӯрданаш имконпазир буд ва дар ҳақиқат боре дар ҳикоятҳои бохтариҳо ишора шудааст. Дар пойтахти Эрон аз аҳли мамлакатҳои шарқи дур кам набуданд. Ба қарибӣ кушодани ҳуҷҷатҳои архиви дарбори Эрони ҳамон давра шаҳодат медиҳанд, ки бохтариҳо бо гурӯҳҳои калон мунтазам ба назди шоҳ меомаданд.

Ктесий онд ба Бохтари қадима чӣ ҳикоят мекунад? Маълумотҳои ба мо зарур дар қиссаҳои Ктесий онд ба ҷангҳои Нин мавҷуданд. Шоҳи бузурги Ошурий Нин қариб тамоми Осиёро забт кард. Дар шарқ фақат Бохтар ва Хинд мутеъ набуданд. Лекин Нин меҳост, ки Бохтарро ба тасарруфи худ дарорад. Вале ӯ медонист, ки бохтариён халқи сершумору ҷасуранд ва ҳуди Бохтар мамлақати дастнорас аст, аз ин рӯ лашкари зиёд ҷамъ оварда ба ҳуҷуми он тайёри дид. (Ктесий барои ҳуҷҷатӣ қардани ҳикояти худ ҷи қадар қувва ва ба қадом теъдод ҷамъ овардани Нинро нишон додааст; дар рақам муқаблаги зиёде қардааст). Нин лашкар ҷамъ оварда, ба тарафи Бохтар ҳаракат мекунад. Дар муқобилият ошуриҳо ноилоч ба ҷанд гурӯҳ ҷудо шуданд, ҷунки ба мамлакат танҳо бо гузаргоҳҳои дастнораси кӯҳӣ гузаштан мумкин буд. Бинобар ин шоҳи Бохтар аз наздикшавии ӯрдуи ғоратгари ошуриҳо хабардор шуда лашкар ҷамъ мекунад (ин ҷо Ктесий рақамҳои дуруст медиҳад). Дар задухӯрди аввалини гузаргоҳҳои кӯҳӣ бохтариҳо дастболо шуданд. Вале бохтариҳо ҷун диданд, ки аз тангҳои дар ҳамвориҳои Бохтар лашкари нав ба нави душман омадааст, рӯҳафтада шуда хона ба хона пароканда гардиданд. Нин қариб ҳама шаҳрҳои бохтариро ба осонӣ истило кард, вале кӯшиши ғирифтани Бохтар бефоида буд. Мухосираи дурударозе оғоз ёфт. ♦

Дар байни мухосирагарон ашрофи ошурий Ош низ буд. Занаширо беҳад дӯст медошт, тоқати ҷудой надошт ва ӯро наздаш хонд. Зани ӯ бошад, Семирамида зани аҷоиб буд. Худон таолло ӯро олиҳаи зебою хунарманд офарида буд. Ва инанк Семирамида либоси мардона дарбар ба мавқеи ошуриҳо меояд. Ин ҷо баъди мушоҳидаи мухосира Семирамида ба ҷуни қарори қатъӣ омад. Ҷанговарони ҷасурро ҷамъ қарда, ба болои арк мебарояд, ки мухосирон он ҷоро дастнорас гумон дошта, ҳимоя намекарданд. Бохтариён лашкари душманро дар арк дида ба таҳлуқа афтада, муқобилиятро қатъ мекунанд. Баъди ин Семирамида зан буданаширо пинҳон намекунад. Нин аз қорнамони Семирамида хабардор шу-

да ба ӯ дил мебандад. Вай аз Онн хохиш мекунад, ки занашро ба ӯ бахшад ва ба ивазаш духтарашро ба ӯ медиҳад. Вакте ки розӣ намешавад, уро таҳдид мекунад. Онн аз занаш тавони чудой надошт, вале хашими шох аз он бадтар, бадбахт худаашро ба ҳалокат мерасонад. Нин Семирамидаро ба занӣ гирифта, ҷавоҳироти Бохтарро соҳиб шуда, бо ғалаба ба Ошур бармегардад.

Чунин аст ҳикояти Ктесий. Маълум ки ин таърих не, ҳатто ривояти ҳақиқӣ ҳам набуда, дар он ҳолати адабӣ ҷой дорад ва ин ҷо гузоришоти адабин гузаштагонро мушоҳида кардан мумкин аст. Ба ҳар ҳол дар ин ҳикоят заррае аз ҳақиқат мавҷуд аст. Ва он дар асоси таърихӣ ошурихоро чун забтқунандагони қадиман «Осиё» нишон додааст. Сулолаи бадхашми шохони ошуриҳо дар сини Нин таҷассум шудааст. Семирамида шабеҳан мушаххаси таърихӣ маликаи ошурӣ Шаммурамастро дорад, ки дар асри IX то давраи мо ҳукмронӣ кардааст. Қиссаҳо дар бораи Семирамида дар ҳақиқат дар давраи Ктесий байни халқҳои Осиёи Пеш маъмул буд. Баъзе қисматҳои ҳикоят онд ба Бохтар ба шарофати маълумотҳои Ктесий аст.

Оё ошуриҳо бо Бохтар юриш карда буданд? Ин саволро инкор бояд кард. Дар роҳи Байнаниаҳрайн мамлақати аз ҳама шарқтари Бохтар Порт ба ошуриҳо маълум буд. Дар ҳақиқат дар архиви шохӣ ошурӣ мактубе аз ҷосус гирифта пайдо шуд, ки вай аз рӯи баъзе тадқиқотҳо дар Бадахшон, дар ноҳияе қони лочвард будааст. Гарчанде баъзе робитаҳо байни Ошур ва замини бохтарӣ мавҷуд буданд, вале онҳо бениҳоят сусту тасодуфӣ, тӯли асрҳо дар хотирҳо боқӣ мондаанд. Ва албатта, на ин муносибатҳо асоси ҳикояти Ктесий онд ба юриши Нин ба Бохтар шуданд. Фақат ҷадвали «Таърихи Осиё»-ро, ки Ктесий риоя мекард, чунин буд, ки вай давлатдорин Бохтарро ба давраҳои баъди подшоҳини Нин номумкин медонист. Агар ба забони ҳозира синхронизм гӯем, муносибати Нин бо шохӣ Бохтар аз рӯи назарияи таърихӣ Ктесий нақл шуданд. Мумкин ҳуди мулки Бохтари Ктесий сафсата бошад? Шояд он ба истилоҳ танҳо акси қадиман мақоми намоёни ноҳияи Бохтар дар замони Ктесий бошад? Аз тарафи олимони чунин пешниҳодҳо ҳам шудааст. Вале акси онҳо будан ҳам имконпазир аст, агар як ҷиҳати ачиби фавқуллода наме-

буд. Гап дар сари он, ки шоҳи Бохтарро Ктесий Зардушт ном додааст.

Пайғомбар Зардушт (шахсияташро алҳол фарразан мегӯянд, эҳтимол дар асри VII то давраи мо зиндагӣ кардааст) чи тавре ки маълум аст, асосгузори зардуштия, дини давлатии Эрон дар давраи сосониён, қабл аз давраи забт кардани арабҳо ва қорӣ гардидани ислом дар Эрон мебошад. Аммо ба саволе, ки Зардушт дар кучо зиндагӣ кардааст, байни олимони мувофиқатӣ нест. Масъалаи давлати Бохтари қадим маълум гардид, ки фақат як халқаи силсилаи масъалагузориҳо. Аз ин халқа қашида халқаи дигареро берун овардем, ки дар он масъалаи муҳим «ватани зардуштия» падида омад. Вай беҳад мураккаб аст, мо он қадар ба вай наздик мешавем, ки фақат масъалаи ба мо зарурӣ аён гардад. Едовар шудани Ктесий Зардуштро сари қалобаи мору гум мекунад, ки то тадқиқотхоро оид ба давлати Бохтари қадима давом диҳем. Ҳамчунин Зардушт бо гуфти Ктесий шоҳи Бохтар аст. Аз дигар сарчашмаҳо дар бораи ӯ чӣ маълум аст? Симои Зардушт, ки дар таърихи Эрон мақоми қалон дорад, бесабаб мавқеи худро дар аъёнҳои таърихи Эрон наёфтааст. Ба достони «Шоҳнома»-и безаволи шоири бузурги форсу тоҷик Абулқосим Фирдавӣ, ки таҷассумқунандаи аъёнҳои классикӣ, рӯи меорем. Пайғомбар Зардушт дар дoston чун персонаж бисёр ёдовар мешавад. У ва шоҳ Гуштосро аз сулолаи қасбиҳо ба дини худ хидоят мекунад. Шоҳ Гуштоси дар Балх ё худ ҳамон Бохтар ҳукмрон аст! Ҳаминро гуфтаним, ки байтҳои қиссаи ҳама дар бораи Гуштоси ва Зардуштро Фирдавӣ ба қулӣ аз мероси назми ҳамзамони қалони худ Дақиқӣ гирифтааст. Дақиқӣ бошад, зодаи Балх ё Бухоро буда, бешак, ривоятҳои маҳаллиро хуб медонист.

Хуллас, Ктесий давлати Бохтарро бофта набароварда, балки дар ҳақиқат дар бораи он аз форсҳо ё бохтариён шундааст. Қиссақуни ин давлат, новобаста аз ошқор кардани сарчашмаҳои гуногуни тақрибан якуним ҳазорсола мўътамади таърихӣ дорад. Дар ҳақиқат Ктесий Зардуштро пайғомбар не, балки шоҳ тасвир кардааст. Чунон ки қайд гардид, Ктесий дар бораи дурустии шундаҳои худ аҳамияти кам дода, образнок нишон додани номи Зардуштро авлотар донистааст (ба ҷунониҳо — ҳамасрори Ктесий, Зардушт маълум буд).

Вале дар дасти мо боз як сари риштаи роҳнамо

хаст, ки ривоятҳои даврани Зардушт набуда, балки мухиту муосирони бевоситаи пайғомбарро ба ёд меорад. Мо китоби муқаддаси зардуштиён Авесторо дар назар дорем. Қисми асосии матнҳои Авесто дар хузури Зардушт ё худ дар даврани ба ӯ наздик мураббаъ шудааст. Ҳатто қисме аз матнҳо бо таълимоти Зардушт таҷдид гаштаанд. Пайравони Зардушт ин матнҳоро аз ёд карда, аз насл ба насл мерос монданд. Гарчанде забони пайравони Зардушт бо мурури замон дигар шуда бошад ҳам, матнҳои Авесто таи асрҳо бетағйир монданд, чунки онҳо муқаддас буданд ва тағйири он таҳқир шуморида мешуд. Дар даврани Сосониён аллакай диндорон онро намефаҳмиданд.

Баъди тасдиқи пурраи ислом як қисми форсҳо дар дини қадимаи худ монда, ба сарзамини Хинд кӯчиданд. Авлоди онҳо «форсҳо» то ҳол дар атрофи Бомбай сукунат доранд ва расму оини Авесторо пос медоранд. Дар илм Авесторо ҳанӯз дар асри XVIII дохил карда буданд. Таърихи бо аврупоиён шинос гардидаи як боби шавқоваре шуда метавонист, вале мо ба ин таваккуф намекунем.

Ҳамин тавр мо дар симони Авесто сарчашмаеро дорем, ки бояд масъалаи давлати қадимаи Бохтарро пурра ҳал кунад. Дар ин ҷо мо ривоятҳои норавшанеро дар бораи давлати афсонавӣ пайдо накарда, балки ба зистии онҳо аз наздикии шинос шуда ва гӯё ҳамасронии онҳо мегардем. Сафҳаҳои Авесторо варақ зада, хайрон мешавем, ки Бохтар дар ягон ҷо ёдовар нашудааст. Дар ҳақиқат дар Авесто як маротиба Бохтар (фақат дар шакли вайроншудаи Баҳди) ба қатори номгӯи мамлакатҳо вомерхӯрад. Аммо ҳамин ягона ёдоваршавиро муҳаққиқон чун замима мешуморанд. Олимон оид ба беаҳамият мондани Бохтар дар қисмҳои маҳфузи Авесто ақидаҳои гуногун доранд. Масалан, фарзияест; эҳтимол дар қисматҳои Авесто, ки аз байн рафтаанд ва то мо нарасидаанд, дар бораи Бохтар зиёд гуфта шуда бошад. Вале ба ҳар ҳол дар матнҳои маълуми китоби муқаддаси зардуштиён бештар онди макони зист ва фаъолияти Заратуштра (Зороастра) ва Виштасп (Гуштосп) дар бораи мамлақати Ариана-Вайҷа гуфта шудааст. Воқеан ин маълумотҳои Авесто ҳеҷ гоҳ ҷустуҷӯҳои моро осон намекунанд. Худи мамлақати Ариана-Вайҷа муаммоест, ки барои кушодани он чанд насли олимон кӯшиш доранд. Маънии Ариана-Вайҷа (аниқтар, қисмати дуҷоми

он — Вайча) пурра маълум нест. Тахминан вайро «Пах-нои Ориёно» маънидод кардан мумкин аст. Вале чуни маънидод барои муайян кардани мавзеи мамлакат имкон намедихад. Ориёно дар қадим худро эронзабон ва хиндзабон ном мебуданд. Чи хел маълумотҳо аз сарчашмаҳо дар боран ин мамлакат гирифтаи мумкин аст? Дар Авесто номи вай ҳамеша дар қатори шакаҳои шахшуда: Ариана-Вайча наздики (дарён) Вахви-Датя во-мехӯрад. Аз рӯи тасвириҳои норавшани адабиёти зардуш-ти ин мамлакат дар қисми шимолу шарқи кишвари Эрон наздики болооби дарён Вахви-Датя ҷойгир аст. Шимолтар аз он поён бо самти чоришавии дарё замин-ҳои тӯрониён ва ҳамсояҳои кучманчии ориёнҳо доман паҳн кардааст.

Дар яке аз матиҳои Авесто онд ба давлати Ариана-Вайча беҳтарину пешқадамтарин мамлақати офаридан Хурмузд тавсиф шудааст ва аз номи яздон суханони ӯро овардаанд: «агар ман ҳар як сарзаминро барои сокинонаш азиз намегардондам, ҳар чанд ки он чихати макбуле надошта бошад, шояд тамоми мардуми олам ба Ариана-Вайча рӯй меоварданд». Азбаски дар ин мати «нуқсон» ва мусибатҳои кишварҳоро қайд кардан зарур буд, мори оби ва «зимистон — офаридан девон» ба ин сурат номбар шудаанд. Мазмуни маълумоти охириро аз гуфтор онд ба Иим (дар эпоси асримиёнагии эронӣ — Чамшед), шоҳи афсонавии Ариана — Вайча равшан кардан мумкин аст. Иим боре мардумро аз зимистони фалокатовар наҷот дода, худ қурбони мори афсонавӣ гардидааст (ин мор дертар дар адабиёт дар симои Зах-ҳок, қотили Чамшед зухур ёфтааст). Шорехи қадима, ки забони авестиро истифода кардааст, нишондоди мат-ни зимистонро аз диди худ фаҳмида, устуран дигарро (ҷуғрофӣ) истифода карда илова измудааст: «Дар он ҷо даҳ моҳ зимистон аст, ду моҳи тобистон ҳам барои об, барои замин, барои дарахтон сард аст...» Хамин тавр бихишти зардушт яхбаста шуд. Шорехи дигар аз ҳад зиёд ҳисобида ва аз худ илова кардааст: «Маълум, ки дар он ҷо ҳафт-моҳ зимистон ва панҷ моҳ тобистон аст». Баъдтар ҳаман ин мулоҳизаҳо ба матиҳои асосии Авесто дохил шудаанд.

Дар кучо ин мамлақати пурасрору зебо ҷойгир шудааст? Баъдтар, аллақай дар асри миёна бо пиндошти зардуштиён Ариана — Вайча дар кишвари Атурпатақан (Атропотена, Озарбойҷони эрон) воқеъ аст. Воқеан пай-

донши ин акида маълум аст: дар замони сосониҳо дар Атропотен маркази бузургтарини зардуштия воқеъ буд ва мардуми он иддао мекарданд, ки маҳз онҳо дар ватани зардуштия зиндагӣ мекунанд.

Байни олимони муосир онд ба макони Ариана — Вайча акидан ягона нест. Як вақтҳо дар илм фарзияе маълум буд, ки Ариана — Вайчаро ба Хоразм шабоҳат меоданд. Илова бар ин, тариқи нави фарзияи наздиқиҳои Хоразм воҳан Хоразми ҳозира набуда, балки вилояти Марву Хирот, ки ба ҳайати давлати қадиман Хоразм дохил мегардид, дар назар дошта шудааст. Воқеан ин акида мураккаб аст, асосаш дар дигар фарзияҳо ҳам чандон боварибахш нестанд ва вақтҳои охир бисёр тадқиқотчиён мубоҳиса доранд. Ҳақ ба ҷониби он олимоне, ки худуди Ариана — Вайчаро дар ҳамворихою паҳноҳои дарёҳои бузурги Осиёи Миёна Амударё ва Сирдарё доништаанд.

Алоқа бо яке аз ин дарёҳо ва мамлакате, ки диққати моро ба худ мекашад, дар матнҳои Авесто низ нишон дода шудааст, асосан бо номи дарёи Вахви — Датия сурат мегирад. Ин чӣ хел дарё аст? Мувофиқи тасаввуроти қадиман зардуштӣ (то давраи мо дар шакли баъдина расиданд) ин яке аз ду дарёи калонтарин аст, ки аз Кӯҳи Баланд (Хара — Брзатӣ) ҷорӣ шуда, бисёр дарёчаҳо ба худ ҳамроҳ карда, дар баҳри Варукарта (баҳри Каспӣ) мерезад. Дар он бе ягон мушкилот Амударёро шинохтан мумкин аст, ки як вақтҳо тавассути алҳол Узбойи хушкшуда ба Каспӣ мерехт. Дар замони сосониён маҳз ба Амударё номи Вехрот (шаклан дигаршуда Вахви) мансуб меоданд. Аммо ин ном китоби набуда, фақат дар байни форсҳои зардуштӣ маълум буд. Сафiri Рум Зимарх, ки бо роҳи шимол аз Эрон гузашта, то Амударё расидааст, вайро бо ҳамин ном ёдовар шудааст.

Бенхтиёр суоле пеш меояд: оё наметавонад Ариана — Вайча, ин «Паҳнои Ориёно» дар ҳамвори мавзеи болоби Амударё ҷойгир шавад ё худ дар он мамлакате, ки баъдтар бо акидан умум Бохтараш номиданд. Бо вучуди ин Бохтар баъдтар номашро ба номи дигар Тохаристон иваз кард. Дар замони Зардушт агарчи номи Бохтар вучуд дошта бошад ҳам, маълум набуда, мафҳуми водии дарёи Балхобро дошт.

Дар ин ҷо мо бояд каме ба гузашта назар андозем. Ҷи тавре ки зикр кардем, дар эпосҳои эронӣ шоҳ Гуш-

тосп хомин Зардушт ба сулолаи каёнихо мансуб аст. Дар ҳақиқат ҳам дар Авесто Виштоспи ҷавон унвони кавиро дошт. Кава — ин унвон — лақаби як қатор шоҳони қадим буд, ки байни худ хеш буданд. Дар Авесто ишорае ҳаст, ки кавие аз минтақае, ки «дар он ҷо кӯли Қансава (Хомун) аз дарёи Хайтумант (Хилманд) ҷорӣ гардида ва кӯхи Ушидан бо об иҳота пайдо шудааст...» (баъд дарёҳои Сиистон номбар шудааст). Ханӯз дар асри гузашта ашрофони сиистониро каёнӣ ном мебуданд ва аз байни онҳо ҳокимони Сиистон пайдо шуданд.

Магар ин маълумотҳо ба мавҷудияти салтанати кавӣ Виштосп дар Ариана — Вайча муҳолиф нест? Охир дар рӯйхати мамлакатҳо Ариана — Вайча ва Хайтумант (Сиистон) мамлакатҳои зиёде ёдовар шудаанд. Барои ба ин савол ҷавоб додан ба насаби қадимии каёнӣҳо таваҷҷуҳ мефармоем. Дар Авесто қаваҳои зайл ҳастанд: Қавата, Апиванху, Усадан, Аршан, Писина, Бияршан, Сияваршан, Хусрав зимнан маълум аст, ки аз қаван сеюм то шашум бародаранд. Кава Виштосп писари Арватасп каме дар қанор мондааст. Аз рӯи эпоси баъдинаи эронӣ аз чор бародар — қаваҳо қалоннаш Усадан ба ҳисоб мерафт, дигарон дар мулкҳои худ ҳукмрон буданд; қавми чорум қава Виштосп яке аз ҳамин бародарон Писина буд. Эҳтимол ибтидо ё маркази «салтанати» насаби қава дар Хайтумант будааст ва мулкҳои дигаре ки дар яке аз онҳо салтанати Виштосп воқеъ буд, метавонист дар дигар ҷой, аз ҷумла дар Ариана — Вайча бошад.

Агар бо андешаҳои зикршуда розӣ шавем, давлати қава Виштосп дар мамлақати Ариана — Вайча дар ҷои Бохтари баъдина вучуд дошт ва пайғомбар Зардушт ҳатиби дарбори ҳамин қава буд. Чунин ҳулоса имкон медиҳад, ки таърихи хатии Бохтарро ба қаъри ду-се садсолаи дигар бурда, онро бо сарчашмаи якуминдараҷа мисли Авесто муқаммал гардонем.

Ақнун мекушем, ки бо қадом роҳҳо рафта анъанани хотираҳои онд ба давлати қава Виштоспро назора карда ва баъзе лаҳзаҳои дар он фаҳмонем. Аз ҷумла, барои ҷи дар баъзе ҳолатҳо Зардушт бо Бохтар алоқа дорад ва дар дигар ҳолат бо вай ягон муносибате надорад. Хонандаро огоҳ мекунем. Он чизе ки мо дар зер ба он шакл тасвир мекунем, аз ягон сарчашма гирифта нашуда, балки таҷдиди мост. Аммо кӯшидем то андозае санадҳои, ки ба масъалагузориҳои мо муносибат доранд,

пурра фаҳмонанд ва алоқаҳои байни санадхоро баркадор кунанд ё ин ки акалан фарзия шаванд.

Ба сари давлати қава Виштосп ким-чи хел фалоқате омадааст. Бо ҳамин барои Авесто таърихи давлатдорӣ тамом мешавад, ходисаҳои баъдинаро намедонем. Вале Авесто ва эпоси баъдинаи Эрон маълумоте дар худ доранд, ки он аз тохтутози азими кӯчманчиён ба сари Виштосп аст. Худи Зардушт аз рӯи ривоятҳо дар ҳамон замони тохтутозҳо вафот кардааст. Мавҷи кӯчманчиён эҳтимол давлати Виштосп ва ҷамоати зардушти нав ба амал омадаро рабудаст. Вазъият дар заминҳои назди Амударё тағйир ёфт, иттиҳодияҳои пешина аз байн рафта, навҳо ба амал омаданд ва дар харита баҷои Ариана — Вайча Бохтар пайдо шуд.

Ба ҳар ҳол байни давлати Виштосп ва Бохтар ким-чи хел ирсияте ҳаст. Бохтариён Виштоспро чун шоҳи худ ёдовар мешаванд. Бо сабаби он ки Ариана — Вайча бо тамом аз ёдҳо рафтааст, Виштосп дар ривоятҳои бохтариҳо шоҳи бохтарӣ зоҳир мешавад ва ҳамин тавр Зардушт ҳам бохтарӣ гардид: анъанаҳои шифоҳӣ ҳамеша ба «таҷдиди» чуғрофия майл дорад. Табиист, ки нависандагон бо ривоятҳои бохтариён имкони шиносӣ доштанд, онҳо Ктесийю Дакиқӣ буданд ва Зардуштро бо Бохтар алоқаманд карданд.

Қисми тобеони Виштосп, ки таълимоти зардуштияро қабул карда буданд, аз кӯчманчиён дар ғарб эмин ҷустанд. Муҳоҷирон дар қисми шимолӣ Мод, дар ноҳияи Рага (маркази он бо ҳамин ном дар наздикиҳои Техрони ҳозира воқеъ буд) маскан гирифтанд. Авесто ва анъанаҳои баъдина ишораҳои ба он доранд, ки дар ин минтақа маркази қадимаи зардуштиён мавҷуд буд. Дар ин ҷо онҳо ба иттифоқи қабилаҳои мод ба сифати қабилаи алоҳида дохил шуда ва дар байни ҳамсояҳо бо номи муғҳо маълум гаштанд. Маълумотҳои қадима муғҳоро чун қабилаҳои мод васф кардаанд ва воқеан бо урфу одатҳои худ аз аҳолии атрофашон бисёр фарқ мекарданд. Намояндагони ин қабила аз рӯи афзалият вазифаи фидоиро иҷро мекарданд. Қайд бояд кард, ки дар ин ҷо гузориши таҷдидшуда пурра воқеист. Хатто дар навиштаҳои онд ба халқҳои Осиён Миёна ва Эрон, ки соҳиби қабилаҳои худро нигоҳ доштаанд (масалан, дар туркманҳо), табилии ҷамоатҳои диниро ба «қабилаҳои муқаддас» мушоҳида кардаанд.

Таърихи ояндаи муғҳо дар сарчашмаҳо рӯшанӣ ан-

дохтанд. Таъсири муғхо меафзуд. Онҳо эҳтимол парас-тиширо дар пеш охири шоҳони мод иҷро карданд. Дар замони Хахоманишиҳо онҳо расму оннашонро бо форсҳо ва дигар халқҳои эронӣ якҷоя карданд. Билохир, дар давраи сосониён таълимоти муғхо зардуштия дини ягонаи давлати Эрон қабул шуд ва муғхо фидоёнӣ он.

Аввалин зардуштиёне, ки дар шимоли Мод маскан гирифтанд, таълимоти Зардуштро самимона ёдовар шудаанд. Аз онҳо Готҳо («Сурудҳо») асоси Авесто тартиб дода шуд. Аммо мазмуни асоси ин таълимот масъалаи одоб буд (албатта, шакли мувофиқи замони ифода мекард). Баробари ин дар ҳамсоиягӣ бо Зардушт ориёнон ҳиндуҳо Сиддхартха («Буддо») тарғиб мекард. Вақте ки зардуштиёно дар Мод зарурати ташкили қонуни «ҳақиқӣ»-и дини ҳамачониба, ки маъбаду маросимҳои динӣ расму он, меъёри иҷтимоиро муайян менамуд, пеш омад, онҳо он чизро ки бо худ аз ватан Ариана — Вайча, аз падарону бобоён худ то давраи Зардушт мерос монда буданд, гирд оварда ба он дохил карданд. Ҳамин тавр Авестои Хурд тартиб дода шуд. Чараёнӣ шабоҳат дар буддой ҳам қорӣ шуд.

Зардуштиёни Мод аз зодгоҳи Зардушт ҷӣ медонистанд? Барои онҳо зодгоҳ Ариана — Вайча монд. Онҳо вайро ватани аз даст дода ва мамлақати афсонавӣ ёд мекарданд. Аз он сабаб, ки дар замони онҳо дар ҳақиқат аллакай чунин мамлақат вучуд надошт, баъди ҳиҷрат аз хаводиси он чизро намедонистанд. Ариана — Вайча бо ривоятҳо машҳур шуда, ба асотир табдил ёфт. Аз ҳамин сабаб аксари муаллифони антиқа, ки маълумотхоро онд ба Зардушт аз муғхо мегирифтанд, ӯро фақат муғӣ ё модӣ шуморидз бохтарӣ намегуфтанд. Вақте ки ин муаллифон онд ба макон ва замони зиндагии Зардушт суҳан меронданд, ахбороти онҳо бениҳоят хираю таҳайюлӣ менамояд.

Онди муғхо бисёр навишта шудааст (боз як масъала!). Баъзе тадқиқотчиён чунин меҳисобанд, ки муғхо аз тоифаи фидоёнӣ эронӣҳои фарбӣ мебошанд ва дар замони Хахоманишиҳо зардуштиро қабул намуда, таҳриф карда Авестои Хурдро тартиб додаанд (дар ҳақиқат баъзеи қисматҳо, ки дар Готҳо омадаанд, ба таълимоти Зардушт мувофиқат намекунанд). Ба назари мо таҷдиди дар боло зикршудаҳо далелҳо исбот мекунанд. Маълумотҳои пешинае, ки дар даст дорем, алоқамандии муғхоро бо Зардушт тасдиқ мекунанд: Зардуштро

онҳо асосгузори муғхо ҳисобида ва таълимоти онро фусункорӣ меноманд. Мундариҷаи Авестои Хурд, маъбади он, расму он, асотир ва таърихи он аз ғарби Эрон набада, балки маҳсули он муҳитест, ки Зардушт зиндагӣ кардааст.

Алҳол онд ба давлати пурасрори Бохтар ҳамин қадар гуфтан мумкин аст. Мо беҳуда «алҳол» изнавиштем: омӯзиши мамлақати диққатҷалбкунандае, ки онд ба он ҳарф мезанем, акиун сар мешавад. Талу теппахон биёбон, гунбазҳою қасрҳои фурӯрафтаи соқинони муосири Зардушт ханӯз ҳам мунтазири тадқиқотанд. Баъзеи онҳо алақай мавриди тадқиқи гурӯҳҳои бостоншиносони шӯравӣ ва шӯравияу афғон қарор гирифтаанд. Кӣ медонад, мумкин аз кӯчаҳои борику пурчанги яке аз ин деҳаҳо, қад-қадӣ деворҳои гилӣни хомӯш хини оврагардӣ Зардушт савора гузашта, дар майдонҳои танг байни издиҳом ваъз гуфта бошад. Аз суфайи хиштини баланди байни деҳаҳо, аз болои деворҳои қалъаҳою бомҳои дарбор, ки хеле барҳаво сохта шудаанд, ба ин ҷамъомадҳо қаваҳои бузург ва ҳешони сершумори онҳо назар карда бошанд.

САҚҲО — СОҚИНОНИ ҚАДИМАИ КҶҲҲО ВА ДАШТҲО. ЗАРИНАИ ОҚИЛА

Дар гузаштаи дур тақрибан дуним ҳазор сол пеш дар Помир, дар Фарғона, дар кӯҳҳои Тён-Шон ва баъд дар шимол, дар саҳроҳои Ҳафтрӯд ҳалқе бо номи сақҳо маскан дошт. Билохир, мавҷҳои ҳалқҳои нав сақҳоро аз ноҳияҳои даштӣ ва кӯҳие, ки ба шимол аз Помир воқеъ буданд, танг намуд. Қабилаҳои алоҳидан сақҳо фақат дар ҷойҳои қасногузари водӣҳои кӯҳии Помири ғарбӣ боқӣ мондаанд, ки авлодонии онҳо то ҳол дар он ҷо зиндагӣ мекунанд. Олимон муайян кардаанд, ки забонҳои ҳозираю соқинони Шугнону Рӯшон ва дигар ноҳияҳои Помири ғарбӣ бевосита аз лаҳҷаи қадимаи сақҳо инкишоф ёфтаанд.

Номи «сақҳо»-ро ин ҳалқ худааш мондааст. Аммо форсҳо (онҳоро сақҳо гуфта ном мебардаид) қариб ҳам қабилаҳои чорводори минтақаи саҳроиро сақ меномиданд, чунки сақҳои асосӣ аз аввалин қабилаҳои бу-

данд, ки форсҳо бо онҳо вохӯрдаанд. Юнониҳо номи дар боло зикршударо аз форсҳо қабул кардаанд, аммо баъзан сакҳоро скиф меномиданд ва қайд мекарданд, ки онҳо скифҳои осигӣ буда, аз скифҳои назди Понт Эвксинӣ худ соҳили Баҳри Сиёҳ бо мавзеи зисташон фарқдоранд.

Сакҳоро муаллифони антиқа ба сифати кӯчманчӣ ва «одамони мустақил, ваҳшӣ ва ҷанговар, вале вақти муносибатҳои қорӣ бевиҷдон ва фиребгар набуданашонро» тасвир кардаанд. Зоҳиран онҳо ба скифҳо монанд буданд. Онҳо риш ва мӯи дароз менамоянд, дар тан камзулчаҳои кӯтоҳу камарбанди дароз, шалвори дарози дар бучулаки пой басташуда, мӯзаҳои паст, кулоҳи на он қадар баланди қисми болаш донрашакл, ки гӯшҳоро пӯшонда зери манаҳ баста мешуд, доштанд.

Сакҳо асосан ҷорводор буданд. Муаллифони антиқа онҳоро «чӯпони гӯсфандон» меномиданд. Аммо дар ҳаёти подаҳои сакҳо галаҳои аспҳо низ буданд. Сарчашмаҳои аспҳои сакҳоро сифати хуб карда, ҳуди сакҳоро ҷун савораҳои тирандоз аз қамон қайд намудаанд. Дар Ксенофонт лаҳзае тасвир шудааст, ки шоҳи форс барои савораҳои халқҳои гуногун майдони озмоиш барпо карда ва вақте ки аспдавони сар шуд, як ҷавони сакӣ аз ҳама пеш ба марра расид, шоҳ ба ваҷд омада салтанати хешро ба аспӣ ӯ иваз кардаш шуд. Вале вай рад карда гуфтааст, ки фақат аспашро бо «сипосгузори одами ҷасур» иваз мекунад.

Сакҳо ба якҷанд қабिलाҳо ҷудо мешуданд. Яке аз муҳимтарин қабилани сакҳо комедҳо буданд. Онд ба комедҳо ҷуғрофишиносии антиқа Птоломей хабар медиҳад, ки маълумотҳои вай билохир ба ҳикояҳои тоҷирони роҳи бузурги «абрешим»-и асрҳои I—II давраи мо рафта мерасад. Тавассути дониши комедҳо ин тоҷирон аз роҳи Бохтару Суғд ба Манори Сангин мебаромаданд (чи тавре ки тахмин мекунанд, мавзеи наздикиҳои Дараутқурғон, дар ғарбии водии Олой). Комедҳо дар мамлақати кӯҳии миёни Амударёю Сирдарё ва ноҳияҳои болооби Сирдарё ва шохобҳои ҷаби он соқини шуда буданд. Эҳтимол дар замонҳои қадим комедҳо соқинони ноҳияҳои Қаротегину қаторкӯҳҳои Хисор ва боз шимолтару шарқтар буданд ва баъдтар ноҳияҳои ҷанубӣ то Дарвозу Рӯшонро ишғол карданд. Ҳамаи ин ҷойҳоро ҷуғрофишиносии асримиёнагӣ ба халқи кумиҷ ва мамлақати Кумид ҷудо карданд.

Сакҳо ташкилкунандагони эпоси бойтарин буданд. Ровиёни онҳо Заринаи оқилаю зебо, Спаретруи часур, Шераки фидокор ва Рустами таҳамтанро месуруданд. Дар ривоятҳои сакҳо занҳо натавоно ба зебогӣ, балки ба шӯҷоати худ бар зидди душманони шӯҳратёр буданд.

Аммо сакҳо дар ин давра хат надоштанд ва ба мо аз гузаштан қадими худ чизе боқӣ намондаанд. Чӣ тавр мо аз ривоятҳои сакҳо бохабар шудем? Бо шарофати ҳолатҳои зер маҳфуз мондаанд. Миёни ҳазорсолаи аввал то давраи мо сакҳо ба давлати форсии Хахоманишиҳо алоқа баста дар канори шимолу шарқии он буданд. Аз тарафи дигар дар ғарб ин давлати бузург ба юнониҳо алоқа дошт. Таърихнависи Юнон бошад, дар ин давра инкишоф наёфт. Таърихшиносони юнонӣ маълумотҳоеро онд ба халқҳои, ки ба доираи давлати Хахоманишиҳо дароварда буданд, ба мо боқӣ мондаанд. Эҳтимол он вақт робитаҳои бевоситаи сакҳо ба юнониҳо будаст. Сакҳо яке аз қисмҳои лашкари Форсро ташкил медоданд ва дар юришҳои шоҳони Хахоманишиҳо иштирок карда, дар яке аз ин юришҳо ба Юнон даромаданд. Юнониҳо низ аксар вақт ба ноҳияҳои ғарбии давлати Форс, ба шаҳри Суз (пойтахти Хахоманишиҳо, шаҳри қадима дар ҷануби ғарбии Эрон) ки ба сакҳо воҳӯрда метавонистанд, дохил шуданд. Дар Суз дар дарбори шоҳи Форс якҷанд сол таърихшиноси юнонӣ Ктесий зиндагӣ кардааст. Ктесий таърихи давлати Форсро тартиб дода, дар он ба сакҳо таваҷҷӯҳи зиёде намудааст. Дар таълифоти ӯ якҷанд ривоят қайд шудааст, ки онд ба сакҳо бахшида шудаанд. Аз ҳама ҷолибтарин ривоят дар боран Зарина аст. Вай аз замонҳои қадим ривоят мекунад. Ктесий инро охири асри V то давраи мо шуморааст ва воқеаҳои дар он зикршуда тақрибан ба асри VII то солшумори мо мутааллиқанд.

Чандин сол пеш, гуфта мешавад дар ривоят, ба сакҳо зан Зарина роҳбарӣ мекард, ки ба зебогӣ гайриоддӣ ва оқилии худ тафовут дошт. Вай ба кӯчманчиҳо шудгори заминро омӯзонда, деҳаҳои қалон, аз ҷумла пойтахти худ Роксанакро (олимон дар ин ном Рӯшони ҳозираро мебинанд) сохт. Ӯ қабилҳои ҳамсояро, ки ба халқаш меҳостанд зулм кунанд, ба салоҳият даровард. Аммо боре байни сакҳо ва давлати бузурги модҳо (вай қариб тамоми масоҳати Эрон ҳозираро дарбар мегирифт) ҷанг бархост. Сабаби ҷанг он буд, ки яке аз ҳокимони ҳамсарҳади сакҳо, ки дар қаламрави модҳо зин-

дагӣ мекард, бо Зарина издивоҷ карда кишварашро ба давлати Зарина пайваст. Бо ин шоҳи Мод розӣ нашуда, бо лашкари гароне ба сакҳо хучум овард. Миёни ду халқ хуни зиёде рехт ва ғалаба ба ин ё он халқ насиб нагардид. Дар ҳама ин задухӯрдҳо Зарина иштирок дошт. Билохир дар яке аз мухорибаҳо ҷанговари мод бо номи Стриангей Заринаро захмин карда, аз болои асп меафтад. Вай тайёр буд, ки ўро бо найза ҳалонад, вале мебинад, ки ў зани сохибҷамолест моту маҳбут мемонад. Ярок аз дасти Стриангей меафтад ва ў Заринаро аз майдони ҷанг сихату саломат мебарорад. Сипас муваффақият ба тарафи сакҳо мегузарад. Онҳо модҳои зиёдеро асир мегиранд, ки дар байнашон Стриангей ҳам буд. Шавҳари Зарина ўро ба марг маҳкум месозад. Ҳар қадаре ки Зарина шавҳарашро зорию тавалло мекунад, ки ба Стриангей раҳм намояд, розӣ намешавад. Сипас аз ноилҷой Зарина ҳама асирони модро озод мекунад ва онҳо шавҳарашро мекушанд. Баъди ин сакҳо ва модҳо ба ҷанг хотима дода, сарҳадҳои пешинаро барқарор мекунанд. Стриангей бо лашкари зиёде ба меҳмони Зарина ташриф меоварад. Зарина онҳоро назди Роксанак бодабда ба пешвоз гирифта, дар аробаи дучарха бо Стриангей ба дарбори Зарина мераванд. Онҳо ба ҳамдигар пинҳонӣ дил баста буданд. Зарина иро вонамуд намекард, чунки ў медонист, ки Стриангей ба духтари шоҳи мод хонадор аст ва ишқи онҳо барои дӯстдоштааш оқибати бад дошт. Стриангей бошад, аз рағбат бемадору ноумед гашта ба хулосае меояд, ки худкушӣ кунад.

Бо ҳамин ҳикояти Ктесий қатъ мегардад. Дар ҳақиқат чандин сол қабл аз байни оксиринҳои папирус дар Миср порчаеро пайдо карданд, ки матни ҷолибе дошт. Маълум шуд, ки ин матни ҳикояти Ктесий оид ба Зарина аст. Мутаассифона вай дар ҳамон ҷое нотамои мондааст, ки дар дигар матнҳо низ нотамои аст. Ҳамин тавр мо намедонем, ки бо қаҳрамони ин дoston чи шуда бошад. Аз таълифоти баъдина ҳамин қадар маълум аст, ки сакҳо барои абадӣ гардонидани номи Зарина мақбарае сохта, дар он тасвири теппаи қалонеро дидан мумкин аст. Дар болои мақбара ҳайкали Заринаро мондаанд, ки мисли «зани сангин» ҳоси бисёр манзараҳои даштҳо ва теппахост.

Чунин аст лаҳзаи оддин дostonи қадима, ҳамсолони теппахою даштҳои сакҳо, ки бо шарофати тасодуф баъди ҳазорсолаҳо то мо расидаанд.

МАСАГЕТХО — СОКИНОНИ ҚАДИМАИ БИЕБОНҲО. ТОМИРИСИ ДАЛЕР

Масагетҳо муосирони сакҳо буданд. Онҳо дар биёбон, дар наздикии бахрҳои Аралу Каспий сукунат доштанд. Дар давраҳои хеле қадим аз масагетҳо аланҳо пайдо шудаанд. Онҳо дар он ҷое, ки масагетҳо зиндагӣ мекарданд, сукунат доштанд. Баъд ҷояшонро ба дашт ва ба доманҳои кӯҳҳои Кавкази шимолӣ иваз карданд. Чи тавре ки маълум аст, аланҳо гузаштагонӣ бевоситаи осетинҳоианд.

Номи «Масагетҳо» аз таълифоти қадими юнонию латинӣ гирифта шудааст. Эҳтимол худномгузори ин халқ дар шакли вайроншуда ба назар расад. Аммо аз сарчашмаҳои, ки ба мо маълум аст, форсҳои қадим ба он шаҳодат медиҳанд. Фақат ҳаминро медонем, ки форсҳо масагетҳоро сакҳо ҳам мегуфтанд ва барои аз дигар халқҳои сак фарқ карданашон калимаи «тезкулоҳ»-ро (ба форсӣ «тиграҳауда») илова мекарданд.

Масагетҳо кӯчманчиёни оддӣ буданд ва ҳатто дар аробаҳо зиндагӣ мекарданд. Қадимӣён онҳоро «халқи сершумори часур» меномиданд. Муаллифони антиқа симон скифӣ ҳаёти масагетҳоро қайд карда мегӯянд, ки онҳо фақат машғули чорводорианд, заминро шудгор намекунанд, шаҳрҳо надоранд, муқимӣ нестанд ва аз ҷиҳе дар ҳавотир набуда, ба ҳар гуна ҷанг моил кардани онҳо осон аст. Онҳо зоҳиран бо скифҳо монанд буда, мисли сакҳо либоси скифӣ дар бар доштанд ва бо кулоҳи нӯгтези дароз, ки каме ба қафо қат мешуду баъзан хеле баланд, фарқ мекарданд. Мисли дигар кӯчманчиёни чорводор масагетҳо рамаҳои бениҳоят зиёд доштанд. Вале чун сакҳо роли асосиро дар ҳаёташон аспарварӣ мебозид. Дар сарчашмаҳои дар бораи масагетҳо қариб ҳамеша асп ба назар мерасад. Масагетҳоро чун ҷовандозони ботачриба ва бисёр вақт савора тасвир мекарданд. Ба сифати хусусиятҳои фарқкунанда муаллифони антиқа ба бонгарии заминҳои масагетҳо аз тиллою мис, ки гуё онҳо ҷизҳои оҳани месохтанд, ишора кардаанд.

Муаллифони антиқа ривояти марғи шоҳи форс, асосгузори давлати бузург Курушро аз авлоди Хахоманишиҳо ба масагетҳо алоқаманд кардаанд. Агар гуфтаҳои таърихшиносӣ қадим Херодот ва як қатор нависан-

дағони қадимаро ба инобат гирем, пас қор чунин рух дода буд.

Қуруше, ки аз заминҳои Осиёи Хурд (Туркияи ҳозира) то Ғанг ғолибона гузашта, чандин давлати бузургро дар тасарруфи худ дароварда боре ҳам мағлуб нагардидааст, мехост кишвари хурдро бо заминҳои масагетҳо — халқи камбағали кўчманчи, ки дар биёбонҳои шарқии Бахрҳои Хазару Арал суқунат доштанд, мустақам созад. Масагетҳо дар он замон бевазани шоҳи масагетӣ бо номи Томирис роҳбарӣ мекард. Қуруш боварӣ дошт, ки тобеъ кардани ин халқ барои ӯ душвор нест. Аввал ба хулосае омад, ки ба Томирис хостгори карда, ӯро ба занӣ бигирад ва соҳиби масагетҳо шавад. Аммо Томирис фаҳмид, ки Қуруш хостгори ӯ набуда, балки хостгори давлати масагетхост ва рад мекунад.

Сипас, тобистони соли 530 то солшумории мо Қуруш барои аз дарёи Аракс (Амударёро пеш ҳамин тавр меномиданд), гузаштан тайёри мебинанд. Қаламрави Томирис аз он тарафи дарё оғоз меёфт. Аз қадом ҷои Амударё гузаштани Қуруш аниқ маълум нест, вале инро ба Узбой, маҷрои Амударё, ки ба Қаспий мебарад, тахмин мекунад. Алҳол Узбой хушк шудааст, вале он вақт дар он об ҷорӣ буд:

Аз тайёрии Қуруш Томирис хабардор шуда, қосид фиристода оғох месозад, ки ба гузаштани ӯ ҳалал намерасонад, вале пешниҳод мекунад, ки барои муҳориба дар мулки худ ё дар замини масагетҳо ҷой интиҳоб намояд ва вобаста ба мавзеи муҳориба тақрибан серӯза роҳи аз дарё гузаштанро озод менамояд. Қуруш баъди каме дудилағӣ ба хулосае омад, ки дар замини масагетҳо ҷанг эълон кунад. Томирис бо лашкари худ аз дарё дур рафт ва Қуруш бе ягон моненият аз дарё гузашт.

Ҳамин тавр форсҳо бо сардории Қуруш бо зӯри ба мамлақати масагетҳо даромаданд. Дар пешини онҳо ҳамвории урёни сўзон доман паҳн карда буд. Барои ба масагетҳо осон расидан ва дар ин биёбони беканор Қуруш ҳила ба қор бурд. Дар якрӯза роҳ аз соҳили дарё мавқеъ гирифт. Дар ин ҷо ӯ амр кард, ки қорвои зиёдеро сар бибуранд (урдуи форс хангоми юришҳо бо худ қорво мебард), нон бароварда таомҳои гуногун тайёр кунанд ва дар қомҳо маи тоза резанд (дар қадим асосан ба май об рехта менӯшиданд, нӯшидани маи тозаи ангири аломати майхӯри буд). Ҳамаи инро омода карда, дар мавқеаш қисми нисбатан бадтари лашкарашро мон-

да ху­даш бо қис­ми бо­ки­мон­да­аш ба А­ракс бар­ме­гар­дад. Ма­са­ге­т­ҳо ҳам ба му­хо­ри­ба тай­ё­рӣ ме­ди­данд. Он­ҳо рас­ме дош­танд, ки лаш­карро ба се қис­м тақ­сим ме­кар­данд. Асо­снашро худи хо­ким ва ду­тои ди­га­рашро фар­зан­дони ӯ рох­барӣ ме­кар­данд. Ин маро­ти­ба низ ҳамин тавр буд ва аз се як қис­ми лаш­кари ма­са­ге­т­ҳо бо сар­до­рии Спар­га­пис, пи­са­ри То­ми­рис, ба истик­бо­ли Ку­руш баро­ма­данд. Де­ре на­гу­за­шта, ин от­ряд ба мав­қеи мон­да­ра­фтаи Ку­руш бар­хӯ­рданд. Спар­га­пис лаш­кар­ка­ши бе­та­ҷри­ба буд. Фи­ре­бро пай на­бур­да гу­мон дошт, ки ҳаман лаш­кари форс­ҳо ҳамин аст. Ас­ка­рони дар он ҷо будаи Ку­рушро ба зудӣ нест кар­да, мав­қеи он­ҳоро иш­ғол кард. Бо­ре ҳам ма­са­ге­т­ҳо, ки бо зин­да­гии са­х­ти кӯч­ман­чигӣ ода­т кар­да буданд, чу­нин хӯ­ро­ки­ҳои фаро­во­н­ро на­ди­да буданд ва май бо­шад, та­мо­ман ба­рои он­ҳо но­ши­нос буд. Ма­са­ге­т­ҳо ба қа­дри дил­хоҳ нӯ­ши­дан­ду хӯ­рданд ва ба хо­би гаф­лат раф­танд. Ҳамин вақт Ку­руш ома­да ме­расад. Қис­ме аз ма­са­ге­т­ҳо­ро кушта, қис­ми зи­ё­д­ро асир ме­ги­рад. Спар­га­пис ҳам асир шуда буд. То­ми­рис аз ин бад­бах­тӣ огаҳ шуда наз­ди Ку­руш қосид фи­ри­сто­да амр ме­ку­над, ки пи­са­рашро ҷавоб ди­ҳад ва ба ива­заш аз ки­ш­вари ма­са­ге­т­ҳо бе­ҷа­зо ба­ро­ма­да ра­вад. Агар ӯ чу­нин на­ку­над, вай қасам ёд кар­дааст, ки таш­на­гии ин заб­т­ку­на­ндаро бо хун ме­ши­ка­но­над. Ба су­ха­нони қосид Ку­руш а­ҳа­ми­ят на­ме­ди­ҳад, Спар­га­пис бо­шад, хуш­ёр шуда хо­ҳиш ме­ку­над, ки дасташро ку­шо­янд ва ҷуи да­сто­наш ку­шо­да шуд ба шам­шер худ­ро хал­онд.

Сипас То­ми­рис ҳаман қув­ва­ҳои ма­са­ге­т­ҳо­ро ҷамъ кар­да, бо ақиб­ни­шинии бар­ду­рӯғ та­во­нист, ки форс­ҳо­ро ба мав­зеи кӯ­ҳии аз тан­гию да­ра­ҳо зи­ёд фи­ре­фта ку­над (эх­ти­мол, мав­зеи Бал­хо­ни Ка­лон) ва ни­ҳоят дар ин ҷо ма­са­ге­т­ҳо бо форс­ҳо ба ҷанг да­ро­ма­данд. Ав­ва­ли бор форс­ҳо дар чу­нин му­хо­ри­бан са­х­т иш­ти­рок кар­да, ба му­ко­би­ли­я­ти са­х­т дучор шуда­нд. Ав­вал аз масо­фае ба ҳам­ди­гар аз ка­мон­ҳо тир хо­лӣ кар­данд, сипас вақ­те ки тир­ҳо та­мом шуд, най­заю шам­шер ги­ри­фта ба ҷан­ги тан ба тан да­ро­ма­данд. Му­д­да­ти зи­ё­де ягон та­раф му­заф­фар на­гар­дид, ам­мо дар охи­р ма­са­ге­т­ҳо га­ла­ба кар­данд. Ҳат­то ба­рои аз ма­ғ­лу­бия­т ха­бар до­дан қосиде ҳам на­монд. Ку­руш ҳам ҳа­лок гашт. То­ми­рис амр кард, ки аз байни ас­ка­рони ҳа­лок­гашта му­рдан Ку­рушро ёбанд, вақ­те ки ӯро ёф­танд, са­рашро аз тан ҷудо кар­данд. Баъд То­ми­рис хал­тан ҷар­ми­не­ро аз хуни ода­мӣ пур кар­да

каллаи Курушро ба он андохт. Хамин тавр Томирис касами худро ичро кард.

Чунин аст ҳикояте аз марги Куруш. Аммо нақли дигаре ҳаст. Масалан, Ктесий, таърихшиноси қадимаи дигар тасдиқ мекунад, ки Куруш аз захме, ки дар миёнаш ба найза зада буданд, дарҳол не, балки баъди се рӯзи ярадор шуданаш ҳалок гардидааст. Аз майдони ҷанг ӯро аскаронаш бардошта, ба мавқеи худашон мебаранд ва ӯ дар он ҷо пеш аз маргаш васияти тақсими меросашро ҳам мекунад. Ҷисми Курушро ба ватани форсҳо фирстоданд ва дар макбараи шоҳи ғӯронданд. Дар ҳақиқат маълум буд, ки ҷисми Куруш ду аср пеш дар хамин макбара ғӯронда шудааст ва худ макбара то ҳол маҳфуз аст. Ҳозир гуфтан душвор аст, ки кадоме аз ин ривоят дуруст аст. Масалан, фарзияе ҳаст, ки метавонистанд ҷисми Курушро аз масагетҳо бихаранд. Ҷи тавре ки набошад, хотираи Томирис дер боз аз ёдҳо нарафтааст. Вақте ки дертар шоҳи дигари форс Дорон I боз ба сари кӯчманчиҳои осиймиёнагӣ юриш кард, ривоятҳо дар байни се сарвари ин кӯчманчиҳо номи Томирисро ҳам қайд кардаанд. Албатта ин маълумоти дostonист, вале он муттаҳидшавии халқҳои Осийи Миёнаро дар мубориза бар зидди истилогарон, бо ёди Томирис — зане, ки тавонист ба яке аз шоҳони бузурги қадимаи Машриқ голиб ояд, нишон медиҳад.

ИСКАНДАРИ МАҚДУНИ ДАР ОСИИ МИЕНА

Чуноне ки маълум аст, ба Шарқ лашкаркашии Искандари Мақдунӣ яке аз ходисаҳои оламшумули таърихист. Онҳо якҷанд қариб пеш тақдирӣ таърихи халқҳои Шарқро муайян намуда, давраи эллиниро эҳдо карданд. Боқӣ мондани симои Искандар то ҳол дар қиссаи ривоятҳои Шарқ тасодуфӣ нест.

Оид ба ин воқеаҳо дар навиштаҳои антиқа чӣ гуфта шудааст? Ба «Шоҳнома»-и бузурги Фирдавсӣ муроҷиат менамоем. Ин ҷо оид ба Искандар бисёр гуфта шудааст. Ин шоҳи ғарбии мамлақати Рум аст, ки аз як тарафи ҷаҳон сар дароварда, аз тарафи дигари он баромадааст ва сию шаиш шоҳро кушта, даҳ шаҳр бунёд кардааст. ӯ дар наздики ҷашмаи ҳаёт ҷои ғуруби офтоб деворе сохт, ки халқҳоро аз қабилҳои ваҳшии яъҷузу ма-

чуз хифз мекард ва боз бо бисёр халқхою мамлакатҳои афсонавӣ вохӯрдааст. Таърихшиносони машриқии оянда киссаву ривоятҳои афсонавиرو оид ба Искандар дар ҳикояҳои худ муболиға кардаанд. Яке аз шоирон беҳуда нагуфтааст:

Фасона гашту куҳан шуд ҳадиси Искандар,
Сухан нав ор ки навро ҳаловатест дигар.

Афсонавӣ будани ҳамаи ин ривоятҳо маълум аст: симон асосин онҳо зимни киссаҳои макдунӣ ба амал омадаанд, ки аз як авлод ба авлоди дигар мегузашт. Бинобар ин наслҳои оянда кам дар кам воқеаҳои аслиро аз таърихи Искандар дар хотир нигоҳ медоштанд ва аксари онҳоро бофта кисса мекарданд. Маълум, ки аз ин ривоятҳо мо ягон маълумоти мушаххас оид ба фаъолияти Искандар дар Осиёи Миёна пайдо карда наметавонем.

Хушбахтона, то замони мо таълифоти муаллифони антиқа оид ба юришҳои Искандари Макдунӣ расидаанд, ки тамоман хусусияти дигар доранд. Ин таълифоти Ариан, Курций Руф ва баъзеи дигарон мебошанд. Онҳо дар ихтиёри худ рӯзномаҳои дарбориро доштанд, ки котибони Искандар ҳодисаҳои ҳамаҷузоро қайд мекарданд, тасвири муфассали самтҳои тарафи одамони махсус, қайдҳои ёддоштҳои ништирокчиёни юришҳо ва бил-охира мактубҳои худӣ Искандар ба модараш, дӯстону ағёрро доштанд. Бо шарофати таълифоти муаллифони зикршуда мо аз юришҳои Искандар воқиф гаштем, аз ҷумла оид ба тафсилоти пурқимати юришҳои Искандар ба Осиёи Миёна, ки дар худ натавонӣ маълумотҳои амалиётҳои истилогарона доранд, балки оид ба мамлакате, ки ба он ҳучум кардаанд, нақл мекунад. Барои ин гуё пардаи замон меафтад ва мо метавонем 2300 сол ба қафо баргашта, ба Осиёи Миёна бо ҷашмони муосирони Искандар назар афканем.

Юришҳои Искандари Макдунӣ қисми зиёди Осиёи Миёна, аз ҷумла бояд қайд кард, ки то наздикиҳои ҳудудҳои ҳайати ҳозираи СССР-ро фаро гирифта ва худӣ Искандар фақат дар Осиёи Миёна буд. Оид ба аҳамияту оқибатҳои ин юришҳо барои Осиёи Миёна пеш бо маълумотҳои ҳатти сарчашмаҳо ҳулоса баровардан мумкин буд, ҳоло бошад, ин маълумотҳо бо бозёфтҳои бостоншиносон бештар тасдиқ шуда, амиқтар мегарданд.

Мо дар ин чо ҳар як қисмати ҳодисаҳои давран нишондо- даро тасвир намекунем. Ин чандин маротиба то мо шу- да буд. Фақат ба ҳолати зерин тавачҷӯх мекунем.

Чунин ба назар мерасад, ки таърихи юришҳои Ис- кандар ба Осӣён Миёна бояд мавзӯи диққатҷалбкунан- да аз тарафи таърихшиносон ва бостоншиносон бошад, ки имкони қиёс кардани маълумотҳои сарчашмаҳои ка- димаро бо шароитҳои ҳақиқӣ дар ҷояш фароҳам меорад. Мутаассифона чунин нашуд. Вазъияти дар ин соҳаи илм ба амал омада, ба назари мо чунин менамояд, ки шаст сол пеш таърихшиносии рус А. М. Ловягин чунин тавсиф кардааст: «Дар ин чо (суҳан дар бораи «Туркистони ғарбӣ»-и Осӣён Миёна меравад. *И. П.*) баъди Искандари бузург дар Осӣё давлати на он қадар калони фаро- мӯшшудаи эллиний мавҷудият дошт. Тақрибан ду ҳазор сол гузаштааст ва боз тадқиқотчиёни аврупоӣ метаво- нистанд ба ин мамлакат дохил шуда, бо пайроҳаи Искандари бузург гузаштаи изи маданияти эллинии дар қабат- ҳои асрҳо мондари ҷустуҷӯ кунанд... Мутаассифона, дар ин филологияи касбӣ классикон ҷидду ҷаҳди зиёде зоҳир накардаанд». Сипас А. М. Ловягин давом медиҳад: «Сол- ҳои 1890 оид ба масъалаи зикршуда на китоби филолог, балки мунаҷҷим, ки тасодуфан дар Туркистон буд, ба- ромад. Вале дар ин оташи вачҳ мунаҷҷим — Шварц пеш- тар аланга зад ва вай бо як муҳаббате ба қор нисбати илми махсус таъя қарда, ба фаслҳои «Анабазис»-и Ар- риан мутаалиқи Туркистон шарҳи топографӣ надодааст. Қитоби Шварц дар адабиёти илмӣ хуб қабул нашуда буд. Вайро истехзо мекарданд.

Нишонаҳои «маданияти эллиний» алҳол дар Осӣён Миёна бо тедоди хеле зиёд пайдо шудааст. Масъалаи «бо пайроҳаи Исқандар» мутааллиқ бо мақсади мах- суси илмӣ ҳозир ҳам амалан ҳамон тавре, ки дар вақти навистани сатрҳои иқтибосшуда буд, мемунад. Шояд қор- ри Франц Шварцро А. М. Ловягин то андозае қадр на- кардааст. Аввалин бор соли 1893 вай дар Мюнхен, баъд дафъан дигар соли 1906 дар Штуттгарт ҷоп шудааст. Аз он вақт хулосаҳои Ф. Шварц ҷун ягона муаллифи муосир «бо пайроҳаи Исқандар» гузашта ба асоси ҳамаи тафсириҳои топографии маълумотҳои қадима оид ба юриш- ҳои Исқандар ба Осӣён Миёна замина гузошт. Мавзӯи Исқандари Мақдунӣ то ҳол яке аз маъмултарин мавзӯ- ҳои илмӣ таърихӣ боқӣ мондааст ва эҳтимол соле нест, ки дар таърихнависии олам тадқиқоти навбатие оид ба

қадиман Осиёи Миёна ва дуруст фаҳмидани тасвири онҳо кӯмак мерасонад. Вай масалан, бисёр чизхоро барои аниқ кардани топографияи шаҳрҳои марказии Бохтару Сугд, Бохтару (Балх) Мароқанд (Самарқанд) ва атрофи онҳоро метавонад диҳад: барои пайдо кардани шаҳри пурасори «Бранхидҳо», ки дар ким-қучон сугдиён хеле барвақт аз Искандар муҳоҷирон аз шаҳри юнонии Милета бунёд карда буданд, ёри медиҳад; барои муайян кардани макон ва ошкор намудани тасвирҳои бо номи «харсанг», яъне юнониҳои дастнараси кӯҳӣ, ки аҳолии маҳаллӣ аз истилогарон пинҳон мешуданд, кӯмак мекунанд.

Кӯшиши мутобик кардани маълумотҳои қадимаро онд ба ҳайвоноту наботот, қанданиҳои фойданокӣ Осиёи Миёна бо харитани чуғрофӣ муҳим аст ва аксари ин маълумотҳо ҳам ба замони юришҳои Искандар бурда мерасонад. То мо, масалан, маълумоте онд ба «боғ»-и қалони боғи шикорие расидааст, ки он вақтҳо дар ноҳияҳои Басит, дар ким-қучон наздиқиҳои Самарқанд воқеъ будааст. Маълумотҳои зиёди сарчашмаҳои антиқа ба ҷангалҳои Осиёи Миёна диққатҷалбкунанда буда, аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҷангалҳои пешина нисбати ҳозира масоҳати зиёдеро ишғол мекардаанд. Хусусан, «қоч»-ро ёдовар мешаванд (мумкин арҷаро дар назар дошта бошанд), ки дар Осиёи Миёна мерӯид, ҳоло бошад, аз он нишоне нест. Дар мавзеи паси Яксарт (Сирдарё) ҳамсафарони Искандар баҳмали дарозпатеро дидаанд, ки алҳол аз он чизе ҳам маълум нест ва аҳамияти ин факт алақай дар адабиёти махсуси илмӣ қайд шудааст.

Арасту ва шогирдаш Феофраст маълумотҳои аз иштирокчиёни юришҳои Искандар гирифтаре онд ба манбаи тилло дар Осиёи Миёна дар даст доштааст; дарёи Окс (Амударё, эҳтимол Вахш) дар Бохтар гӯё ба поён пораҳои қалони тиллоро мебарорад; ҳамчунин гуфтаанд, ки дарёҳои Окс ва Ох (яке аз шоҳаҳои Окс, дар ин бора баҳс рафта истодааст) аз кӯҳҳо пораҳои намакро меоранд ва дар соҳилҳои Окс намаки сурхчатоб ҷамъ шудааст. Дар ким-қучон Қофит (Қухистон) шабона «гирдоб» ба ҷашм мерасидааст. Қадом мавзео дар ин ҷо дар назар дошта шудааст? Барои ин савол ҷавоб ёфтани бояд нақшаи амалиёти Искандарро дар Осиёи Миёна ба ҳисоб гирифт. Дар як воқеа алоқаманд онд ба омадани мақдуниҳо ба Осиёи Миёна гуфта шудааст;

вакте ки дар сохили Окс ё Ох барои Искандар хайма тайёр мекарданд, моеъи равшаннокеро пайдо намуданд, ки таджикотчиёни муосир чун қонда нафташ шуморидаанд, аммо баъзе ҳолатҳо чунин қарордод ба шубҳа водор месозад.

Мо дар ин ҷо қисме аз он воқеаҳо овардем, ки муайян кардани самти ҳаракати Искандар барои ҷобачоқунии маълумотҳои қадима онд ба Осӣён Миёна ёри мерасонад.

Дар дигар воқеаҳо ҳам ҳамин тавр аст. Маълумотҳои антиқа онд ба Осӣён Миёна бо маълумотҳои юришҳои Искандар саҳт алоқаманданд ва қисми зиёди авваларо ба ҳисоб нагирифта, қисми дуюмро шарҳ додан имконнопазир мебошад. Барои муайян кардани самти ҳаракати Искандар дар Осӣён Миёна, ҷи тавре ки зикр кардем, Ф. Шварц саҳми худро гузоштааст. Аммо на ҳамин вақт бо ҳулосаю фаҳмиши сарчашмаҳои ӯ розӣ шудан мумкин. Аз ҳамин сабаб қўшиши муайян кардани самти ҳаракати Искандар дар ҷойи аҳамияти қалонро дорост.

Чизе ки ба юришҳои Искандар мутобик аст, ҳададанимқон, мухтасар меорем. Сарчашмаҳои то мо расида имқон медиҳанд, ки самти ҳаракати ду юриши алоҳида дар наздикиҳои Осӣён Миёна дида бароем. Аввали баҳори соли 329 то давраи мо нахуст ҳамлаи лашқари мақдунӣҳо ба Осӣён Миёна буд. Дуввумӣ баҳори соли 327 то давраи мо оғоз ёфта ва аз Осӣён Миёна ба Хинд рафтани Искандарро шўхратманд сохт.

Вақти юриш аввал Искандар аз болон «Кавказ» (Хиндукуш, эғбан Хавак) ва шаҳри Бохтар (Балх) гузашта, сипас аз Окс (Амударё), гузаргоҳи назди Келиф убур карда, аз шаҳри Мароқанд ва аз он ҷо ба Яксарт (Сирдарё дар ноҳияи Ленинободӣ ҳозира) рафтааст, самти ҳаракати ин юриш умуман фаҳмоист, гарчанде дар ин ҷо шарҳи баъзе фикрҳои мухталифанд. Самти ҳаракати юриши дуюм ғали дигар аст. Ин юриш баъди зимистонгузаронӣ дар ноҳияи Навтак, ки дар ноҳияи Шахрисабз ҳозира воқеъ аст, оғоз ёфта буд; Искандар ба тарафи Бохтар рафта, Оксро убур карда ва аз Бохтар ба Хинд меравад. Дар мавзӯи байни Навтӣқу Окс Искандар аз қучо гузаштааст? Ф. Шварц ва тақрибан ҳамин онҳое, ки баъди ӯ навиштаанд, айнан воқеаҳои, ки дар ривоятҳои муаллифи қадима Арриан тасвир шудаанд, қабул кардаанд: зимистонро гузаронида Искан-

дар аввал «харсанг»-и суғдро ва баъди ин харсанги «Хорион»-ро дар ноҳияи паретақҳо забт мекунад. Авваларо дар ноҳияи Дерсент дар кӯҳҳои Бойсутов ва дуюмиро дар ноҳияи Пули Сангини Вахш ҷойгир мекунад. Илова бар ин аз афкори умум, ки мувофиқи он маълумотҳои Арриан ҳамеша қобили қабул аст ва худӣ ӯ яке аз таърихнависони бовариноки Искандар ба ҳисоб мерафт, гузашт мекунад. Вале таълифоти Арриан низ чун дигар таълифоти то мо расидаи таърихшиносони Искандар иқтибосӣ буда, ба ҳамон сарчашмаҳои аввала мебарад ва фақат ҳамин, ки моҳирона тасвир карда шудааст. Ба замми ин Арриан дар назди худ мақсади дақиқ баён кардани воқеаҳо ҳодисаҳо нагузошта буд. Дар ин ҳолат асос дорад: аз Навтак Искандар ба сӯи «харсанги» Хорион ва аз он ҷо бо роҳи наздиктарин ба Окс ҳаракат мекунад. Чунин тафсир водор месозад, ки ба маҳдуд нашудани «харсанги» Сисимифр номи дигараш «харсанги» Хорион дар ноҳияи дарвозаҳои Оханин дар наздикии Дарбант бодикқат эътибор диҳем. Пешниҳоди шарҳи самти ҳаракати Искандар, эҳтимоли онро, ки лашкари алоҳидаи мақдунӣ ба дарунтари шарқ, масалан, ба ноҳияи Қўлоби ҳозира даромадааст, истисно намекунад. Тасдиқ шудан ё нашудани ҳамаи ин фарзияҳо тадқиқотҳо дар ҷояш ҳал мекунад.

САРБОЗОНИ МУТАҚАДДИМИНИ ОСИЁИ МИЁНА

Мардуми Осиеи Миёна дар аҳди қадим дорон санъати баланди ҷангӣ буданд. Овозаи ҷанговарони Бохтар, ки намояндаи қадимтарини халқҳои Осиеи Миёна мебошанд, ҳамчун скифҳо то сарзамини юнониҳо расида буд, ки замони давлатдорӣ форсҳои Фарбии Осие ва давраи шохии сулолаи Ҳахоманишиҳо (асрҳои VI—IV то давраи мо) буд. Тазаққур бояд дод, ки бохтариён бо нерӯи махсуси ҷанговаронаи худ фарқ мекарданд. Ин анъана то даромадани сипоҳиёни Искандари Мақдунӣ идома дошт. Дар муҳорибаи ҷангӣ дар Гавгомелл ва муборизаи Искандар бо дарихо (соли 331-и то давраи мо) яке аз сарбозони мақдунӣ бо симои мудхшонан скифҳо ва бохтариҳо, бо ришу мӯйлаби бетартибона, қомат ва тану тӯши бадҳайбатонаи онҳо тоқат наовард. Муҳорибаи ҷангӣ собит кард, ки қувваҳои асосии қӯшуни Искандар сарбозони скифӣ ва бохтарӣ буданд.

Бо вазъияти ҷангии ҷанговарони бохтар назар меандозем, ки 2500 сол пеш дар ҷӣ ҳол буданд?

Яъне дар ин давра, агар худро тасаввур намоем, мебинем, ки инсонии ин давра риши дарозии кулутамонанд, мӯйҳои то бозувон хамида, гӯшвораҳои калон-калон, камзӯлҳои аз миён бо тасмаҳои кӯтоҳ басташуда, шалворҳои васеи дарозе дар мӯзаҳо қатқардашуда дошта ҷолиби диққат аст. Дар тарафи рости ҷанговар корди ба тасма овезон, дар тарафи чапаш бошад, ғилофи камонғулак овезон намоем аст. Дар даст бошад, найзаи кӯтоҳи металлӣ. Чунин буд лашкари қатории пиёда ва савораи (аспсавор) ҷангӣ. Бохтариро тарзи муборизаро ҷи пиёда ва ҷи савора хеле хуб медонистанд. Ҳамчунин бояд гуфт, ки дар қӯшунҳои савораи ҷангӣ аробаи чораспа ҳам вучуд дошт, ки аксар дар пеши мубориза буд. Чуноне ки дар муҳорибаи назди Гавгомелл чунин вазъият вучуд дошт.

Вале асосан яке аз намудҳои маълуми муборизаи лашқарқашони Осиёи Миёна «ҳалқа» қардани душман ва сарқӯб намудани он мебошад. Чунончи он ҷо дар миёни аскарони скифӣ тактикаи баланди муборизаи лашқари савора доштанд. Рӯ ба рӯ ба душман синаи худро сипар намуда, муқобилият нишон медиҳад ва боз дар ҳолати дигар худро ба қафо гирифта, барои фирефтани ҳариф аз нав гашта муборизаро идома медиҳад ва аксар вақт ба адӯ шикаст меоварад. Чунин буд яке аз тарзҳои муборизаи ин тоифа, ки қонуниятҳои худро дошт. Ба ин минвол Қуруш мағлуб шудааст, ки яке аз намоёндагони маъруфи давлатдорӣ кишварҳои форс буда, лашқари зиёде дошта ба солҳои 530-и то давраи мо мансуб аст. Ба чунин задухӯрди душвор Искандар ҳам ҳангоми убур қардани дарён Сир ба вазъияти хеле душвор дучор шудааст. Аммо отряди қӯшунҳои калони Макдунӣ дар муҳорибаи Самарқанд бо армияи савораи скифӣҳо дучор шудаанд. Чунин тарзи мубориза аз Осиёи Миёна ба Осиёи Пеш низ таъсир қардааст. Вақте ки румӣҳо ба Осиёи даромаданд аз ом то шоҳ, яъне сарбоз бо сарбоз, лашқарқаш бо лашқарқаш ва шоҳ бо шоҳ мубориза бурданд, ки дар натиҷа тасарруфи заминро таъминӣ ғалаба ба миён омад. Аммо ҳангоми муборизаи назди шаҳри Қарри водии Байнаннаҳрайн румӣҳо (соли 65 то давраи мо) ба мағлубият дучор гардиданд.

Меғӯянд, ки сари сарлашқари румӣ Қрасс ба Арманистон фиристода шудааст, ки дар ин муборизаи хе-

ле шадид ҳамон тактикаи дар «ҳалқа» гирифтани душман имконият додааст.

Скифҳои Осиёи Миёна ҳама чун бохтарихо мусаллаҳ буданд. Скифҳо низ тарзи муборизаи савора, пиёда ва тарзҳои дигарро хеле хуб медонистанд. Махсусан, скифҳои аспсавори осийиёнагӣ. Онҳо ба ду ғурӯҳ, ғурӯҳи саворагони сабуксилоҳ ва гаронсилоҳ тақсим мешуданд. Аспсаворони сабуксилоҳ нахуст шуда ба ҷанг медаромаданд. Баъд яқинан ба қафо мегарданд, ба усули фирефтани душман ва ниҳоят душманро аз ҷаҳон акноф зерӣ гулӯлаборон мегиранд. Ба ин мисвол ғалаба насиби аспсаворон хоҳад шуд.

СПИТАМЕНИ ДАЛЕР

Шояд Искандар дар Суғд (ин мамлакати қадимамиёни Амударё ва Сирдарё воқеъ буд) дар ягон ҷой ҳамин тавр муқобилияти саҳту шадидро надидаст.

Искандар аввал ба ягон душворие дучор нашуд. Бохтарро (давлате дар самти ҷануби Амударё бо маркази баъдинаи Балх) баҳори соли 329 то солшумории мо ба осонӣ забт карда, аз дарёи Окс (номи қадимаи Амударё) гузашт ва ба замини суғдҳо дохил шуд. Дар ин тараф дар вилояти Навтак (вилояти Қашқадарё) ноиби форс дар Осиёи Миёна Бесс ғуреаи шуда, бо лашкари саворан суғдиён бо сардории Спитамен ва Оксарт ҳамроҳӣ мекард. Вале дар ин муқобилияти бебарор Бесс маибаи осоншаш Бохтарро аз даст дода, нуфузаш барбод рафт. Ашрофони суғдӣ барон нест кардани Бесс бо сардории Спитамен сӯйқасд ташкил карданд. Сӯйқасдчиён дар қадом деҳаи Навтак будани Бессро ба Искандар хабар доданд ва онҳо бо савораҳои худ дур рафтанд. Даре нагузашта қўшуни махсуси Искандар ин ҷохоро ихота намуда (деҳа бо девори поҳсагини ҳифз мешуд) зҳолро мачбур кард, ки Бессро бидиҳанд. Баъди ин Спитамен ба боварии Искандар даромад.

Аз Навтак Искандар тамоми Суғдро гашта, пойтахти он шаҳри Марокандро (ҳоло Самарқанд) ҳам забт карда, ба дарёи Танаис (Сирдарё) баромад. Дар ин ҷо ӯ ба соҳтмони шаҳри Искандария (тақрибан дар ҷои ҳозираи Ленинобод) машғул шуд. Дар ҳамин вақт Искандар фармон дод, ки ҳамаи ашрофони Суғд ва Бохтар дар Зорнасп — шаҳри марказии Бохтар ҷамъ шаванд.

Аз ин Спитамен истифода бурд. Вай овоза паҳн кард, ки маҷлис бо нияти бад даъват шудааст. Суғдиён ва қисме аз бохтариён ба ташвиш афтоданд. Ҳатто шаҳрҳое, ки бевосита дар наздикиҳои лашкароҳи Искандар дар Танаис воқеъ буданд, шӯриш бардошта сарбозони макдуниро куштани шуданд. Барои ором кардани суғдиён Искандар Спитаменро даъват намуд. Маълум гардид, ки Спитамен ба муборизаи ошқорои зидди макдуниҳо гузаштааст. Бесс ҳамроҳӣ мекард. Бо вай ҳамчунин деҳаҳои зиёди суғдиён, махсусан водии дарёи Полтимет (юнониён Зарафшонро ҳамин тавр меномиданд) ҳамроҳ шуданд. Аз ин дастгирӣ рӯҳбаланд шуда, Спитамен ба Мароқанд наздик мешавад. Ба ӯ гирифтани шаҳр муяссар гардид, аммо арке, ки дар он лашкари макдунӣ қойгир буд, девори баланди ғафси мустаҳкам дошт ва яқбора ишғол кардани он душвор шуд. Ба зами ин макдуниҳо аз арк шабохун мезаданд. Вақте ки хабарии наздикшавии лашкари Искандар аз Мароқанд ба ӯи Спитамен мерасад, муҳосираро монда, бо савораҳои худ ба ноҳияҳои ҳамсояи Суғд мегузарад.

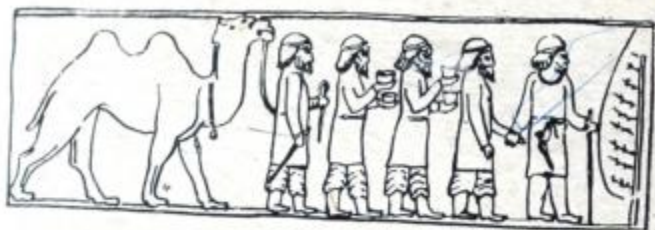
Лашкари макдунӣ, ки ба Мароқанд фиристода шуда буд, аз қабилҳои Спитамен рафтанд. Ҷӯро таъқиб карданд, вай аз ҳудуди Суғд ба биёбон баромада, ба қимкадом кӯчманчиён ҳучум кард, ки онҳоро юнониҳо скиф меномиданд. Эҳтимол ҳамин ҳучум скифҳоро водор кард, ки бо Спитамен тифоқ шаванд. Дар натиҷа бо сипоҳиёни ӯ 600 нафар савораи қангин ботаҷрибаи скифҳо ҳамроҳ шуд. Ақиб Спитамен ба ҳулосае омад, ки рӯйро ба макдуниҳо қанг кунад. Дар водии Полтимет наздикии биёбон савораҳои ӯ лашкари макдуниҳоро муҳосира карда тирборон намуданд. Душман барои аз савораҳо ҳалосӣ ёфтани ба буттазорҳои соҳили Полтимет гузашта хостанд, ки аз дарё гузаранд. Вале дар ин ҷо онҳоро қаминнишастагон интизор буданд. Савораҳои скифӣ дар қангал пинҳоншуда аз ду тарафи дарё бо аспҳои худ ба дарё даромада, душмани гузештаро кӯфтанд. Қисме аз макдуниҳо ба қазирани хурди байни дарё баромаданд, вале дар ин ҷо ҳам аскарони Спитамен онҳоро муҳосира намуда тирборон карданд. Хангомии задхӯрд макдуниҳо 2000 аскарӣ пиёда ва 300 савораро талаф доданд ва танҳо қариб 300 аскарӣ пиёдаю 40 савора наҷот ёфтанд. Мумкин аввалин бор аз ҳамин юришҳои Искандар лашкари зиёди макдуниҳо нобуд шуда буд. Ин аҳамияти бузурги маънавӣ дошт, зеро боварӣ

ба мағлубнопазирии мақдуниҳо аз байн рафт. Бесабаб Искандар пеш аз марг нақли мағлубияташро манъ накарда буд.

Баъди ғалабаи хеш Спитамен ба Мароканд баргашта аркро муҳосира кард. Акнун Искандар худаш ба муқобили Спитамен баромад. Вай бо лашкари зиёд (ба оне, ки ними савораҳои яккачин дохил мешуд), шитобон ба Мароканд ҳаракат кард. Аммо Спитамен беҳуда ҷанг накарда, истехком гирифта, дар биёбон пинҳон шуд. Искандар водии Политиметро ваҳшиёна ҷазо дод. Вай бо оташу шамшер тамоми водиро аз ғарбии Мароканд то он ҷое, ки оби дарё дар қумзор нест мешуд, гашт. Дехаҳоеро, ки Спитаменро ёрӣ додаанд, хонаҳоишонро сӯзонда, калонсолонро кушт ва нобуд сохт. Тақрибан 120 ҳазор нафарро сӯзонд.

Зимистон ҳам наздик омада буд. Зимистони солҳои 329—328 то давраи моро Искандар меҳост, ки дар Суғд нею дар Зарнасп гузаронад. Спитамен амалиётро давом медиҳад. Худаш эҳтимол мисли пештара дар байни скифҳо пинҳон мегашт, аммо лашкари ӯ дар ҷойҳои гуногуни Суғд пайдо мешуд. Аҳолии Суғд боз ба шӯр омада ба ҳокимони мақдунӣ итоат намекарданд. Гурӯҳҳои суғдӣ дар ҷойҳои алоҳидан таъиншуда ҷамъ мешуданд. Ҳаман тавр Спитамен шӯриши нави калоне тайёр мекард.

Ҳаман ин Искандарро безобита мекард ва ӯ аввали баҳори соли 328 то давраи мо ба ҳудуди Суғд даромад. Лашкари мақдунӣ ба панҷ қисм ҷудо шуда, дар тамоми мамлакат гашт, то ки шӯриши нав ба амал омадари пешгирӣ кунад. Искандар яке аз ин қисмҳоро бо сарварии Кен аз Мароканд ба биёбон барои таъкиби Спитамен фиристод. Спитамен Кенро интизор нашуда озодона бо савораҳои худ масофаи калони биёбони скифро (биёбони Қизилқум ва Қароқум) тай карда, аз дарён Окс гузашта, ба сӯи Бохтар шитофт. Дар ин ҷо Спитамен ва ҷандин суғдиёни дигар якҷоя бо 600 ё 800 саворан скифӣ ба онҳо ҳамроҳшуда ба қалъаи сарҳади биёбон ҳамла оварда, посбонони мақдуниро куштанд ва ба Зарнасп, он ҷое, ки ба қарибӣ Искандар буд, даромаданд. Онҳо барои муҳосираи ин шаҳри мустаҳкам ба қароре наомада, атрофи шаҳро ғорат намуда, бо моли зиёде гурехтанд. Ин вақт дар шаҳр афсарони на он қадар зиёди мақдунӣ мавҷуд буд. Мақдуниҳо Спитаменро таъкиб карда, ногаҳон ба отряди ӯ ҳамла мекунанд

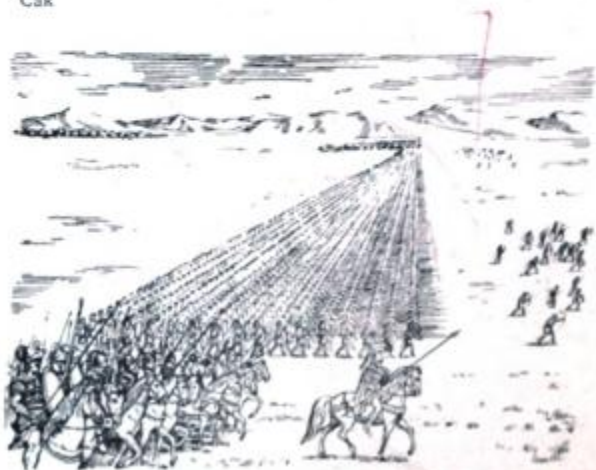
Бохтарихо

Мурхо

Сак

Сафи чангги мақдуниҳо

Цанговарони оснѣяміѣнагі

Џанговарони савораи скиф

Мухорибаи мақдуниҳо бо Спитамен

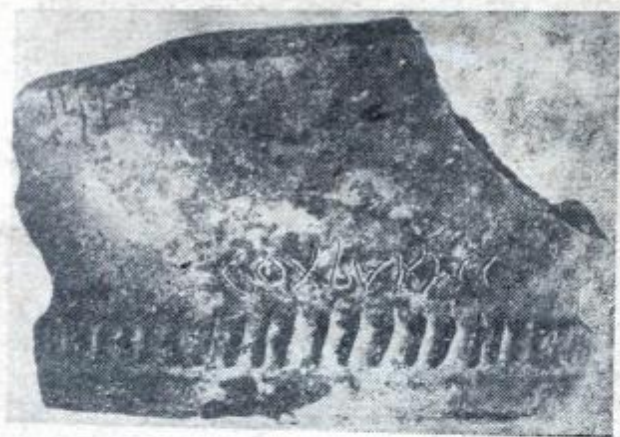
Мехроб бо тасвири моҳ ва навнишачоти ҷунонӣ аз Тахти Сангин.

Мусиқачиёни қадим

Тасвири шикор дар даврони қадим

Навиштачоти юнон рӯи сафолпора аз Евои

Хонандан кадим

ва хамаи молу мулки скифхоро ба даст меоваранд. Аз муваффақияти худ хурсанд гашта тӯда-тӯда бенизом ба Зариасп баргаштанд. Ба ногоҳ дар паси ҷангали хурд ҷарогоҳу ҳайвонхоро диданд. Хостанд, ки аз он баҳра баранд ва аз назди ҷангал ба тарафи ҳайвонҳо шинофтанд. Аммо дар ҷакалакзор онхоро лашкари Спитамен интизор буд. Боз мақдуниҳо талафи зиёд доданд, ки дар майдони ҷарб 67 аскарӣ мақдунӣ кушта шуд. Аз ин ҳодиса бохабар шуда Спитаменро, ки лашкаркаши мақдунӣ Кратер таъкиб мекард, дар сарҳади биёбон ба Спитамен мерасад. Ҷанги сахте ба амал омад. Он вақт лашкари Спитамен аз 1000 нафар скиф иборат буд. 150 нафараш дар ин ҷанг кушта мешавад, боқимондааш маҷбур мешавад, ки дар биёбон паноҳ барад.

Ақуну душворин калоне, ҳолати фоҷиавие барои Спитамен пеш омад. Кен, ки сардори тамоми лашкари мақдунӣ дар Суғд буд, аз Искандар супориш гирифт, ки Спитаменро нобуд созад. Мақдуниҳо ҳамеша дар байни аҳоли афсарони бошӯҷоъро мемонданд. Ерӣ ҷустан дар ноҳияҳои муқимӣ душвор мегардид. Ба замини ин зимистон наздик мешуд. Аммо Спитамен яроқро нагузошт. Вай охири бор барои ғалаба ҷасорат карда рост ба тарафи Кен шинофт. Бо гурӯҳи хурди тарафдоронаш аз скифҳою бохтарӣҳо ба Габ, ба калъаи дастнораси сугдиён дар сарҳади биёбон наздик шуд ва бо боварӣ бо 3000 савораи скифӣ ҳамроҳ мешаванд. Бо ҳамин кувва Спитамен ба ҷанги Кен бармехезад. Ин дафъа ҳам қори Спитамен барор намекунад ва отряди ӯ рӯ ба гурез оварда 800 нафараш дар муҳориба ҳалок мегардад. Зиндамондаҳои сугдию бохтарӣ Спитаменро тарқ карда ба Кен таслим мешаванд, скифҳо бошанд, қорвони иттифоқчиёни худро ғорат карда бо Спитамен ба биёбон фирор мекунанд. Ақуну худ Искандар мехост ба биёбон ҳуҷум намояд, вале айни тайёри ба юриш скифҳо сари Спитаменро меоранд. Ҳамин тавр ин ҷанговари ҷасур, доҳии сугдиён дар мубориза бар зидди урдуи ғоратгари мақдунӣ ва яке аз рақибони Искандар ба ҳалокат мерасад.

Оид ба марги Спитамен ду ривоят мавҷуд аст. Таърихшиноси қадима Арриан мегӯяд, ки сари Спитаменро ба Искандар скифҳо фиристоданд. Таърихшиноси дигари қадима Курций нақл мекунад, ки сари Спитаменро аз скифҳо зани Спитамен ба мавзеи Искандар меорад. Воқеа гӯё чунин рух дода буд. Зани соҳибҷамоли

Спитамен, ки ӯ беҳад вайро дӯст медошт, бо душворӣ зиндагии ноҳамвори кӯчманчигии ҳарбиёна мегузаронд. Вай борҳо бовар кунониданӣ мешуд, ки муборизаро бар зидди Искандар бас карда таслим шавад, муқобилиягаш бефоида аст ва ҳатто тамоми макри заниро ба қор андохта, се писарашро ташвиқ намуд, то онҳо падарашро тавалло намоянд, ки ба онҳо раҳм кунад. Боре ҳангоми муноқиша Спитамен қариб бо қорд занашро мезад ва ӯро бародаронаш наҷот доданд. Баъди ин Спитамен ӯро пеш кард. Аммо занҳои дигар маҷбур намекарданд, ки занашро фаромӯш созад. Баръакс, менависад таърихшиноси қадима «нафрат ба ин занҳо ишқи пешинаро афзуд ва аз ин рӯ тамоми ҳастнашро ба занаш бахшида, бо тақдир тан дода зорӣ мекунад, ки вай аз фикраш баргардад. Охир марг беҳтар аз таслим шудан». Занаш бардурӯғ бо ӯ розӣ шуда, барои аз шавҳар халос шудан интизори вақти мувофиқ буд. Чунин ҳолат эҳтимол ба амал омад, вақте ки Спитамен охири бор тамоман мағлуб гашт. Вақти мувофиқ ёфта баъди қадом як базм дар хобаш бо шамшер сари ӯро аз тан ҷудо мекунад. Вале орзуи ӯ ки баъди ин қор Искандар ба ӯ меҳрубон мешавад, амалӣ нагардид. Сари Спитаменро дида Искандар ба вай амр мекунад, ки аз макони мақдуниҳо ба зудӣ дафъ шавад.

Баъд бо оилаи Спитамен чӣҳо шудааст, маълум нест. Мо медонем, ки соли 323 то давраи мо дар шаҳри Суз (дар ҷанубу ғарбии Эрон) духтари Спитамен завҷаи Селевк менавад. Ин лашкарқашӣ мақдунӣ яке аз шоғирдони болаёқати Искандар буд ва якҷанд сол пас баъди марги вай қисми қалони мамлақатро ба тасарруфи худ дароварда асосгузори сулолаи машҳури Селевкидҳо мегардад.

РУХШОНАИ СОҲИБЧАМОЛ

Дар Осиёи Миёна касе ёфт намешавад, ки онд ба ҷанговари афсонавии қадимӣ Искандар (Искандари Мақдунӣ) ҷизе надонад. Вале хеле маълум аст, ки дар Осиёи Миёна ҳам фарзанди таҳҷой маъшуқи худро пайдо кардааст. Ин Рухшона буд, зане, ки тавонист ба лашкарқашӣ машҳур, ки боре ҳам мағлуб нашудааст (дар боран ӯ тазкиранависи қадими Искандар Плутарх чунин мегӯяд), ғолиб ояд. Ӯ ба Искандар писар, вориси мам-

лакати бузурге, ки аз Дунай то Хинд доман пахн карда буд, ба дунё овард.

Дар бораи ин зан ба мо чӣ маълум аст? Мебинем шоироне, ки ривоятҳои қадимаи шарқро оид ба Искандар ба калам додаанд, дар бораи ӯ чӣ мегӯянд ва ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ назар мекунем. Ин ҷо нақл карда мешавад, ки зани Искандар духтари шоҳ Доро Рошанак буд ва тӯн онҳо баъди тамомшавии юришҳои забткунии Искандар дар Истахар пойтахти Эрон баргузор мегардад. Бешубҳа, Рошанак ҳамон Рухшона аст. Олимон исбот кардаанд номero, ки юнониҳо «Роксана» талаффуз мекардайд, дар талаффузи маҳаллӣ «Рухшона» ё «Рухшонак» буд, ки маънояш «рушанӣ ва тобон» аст. Бокӣ хама ба ғайри номи Рошанак аз Рухшонаи таърихӣ хеле дур аст.

Нависандагони қадими Юнон ва лотин ба ёддоштиҳои иштирокчиёни юришҳои Искандари Мақдунӣ тақия карда, чунин шарҳ медиҳанд.

Вақте ки дар соли 330 то давраи мо Искандар ба Осиёи Миёна наздик мешавад, Бесс ноибӣ шоҳони Форс, ки қисми зиёди Осиёи Миёнаро дар даст дошт, ба фишори лашкари юнонӣ-мақдунӣ истодагарӣ карда натавониста, ба он тарафи дарёи Окс (Амударё) ба Суғд ақибнишиинӣ мекунад. Дар ин вақт яке аз ҳокимони маҳаллӣ Оксиарти бохтарӣ бо аскарӣ савораи худ бо ӯ буд. Ҳамин ки Искандар Бессро дастгир мекунад, лашкари ӯ пароканда мешавад, Оксиарт бошад, яроқро нагузошта бо савораҳои худ бар зидди истилогарони аҷнабӣ муборизаро давом медиҳад. Оилаи ӯ аз ҷумла духтараш Рухшонаи зебо дар қалъаи кӯҳии дур дар хонадони авлодони ашрофи суғдӣ Аримаз ва Оксиарт пинҳон карда шуда, аз қисматаш беарво буд.

Баҳори соли 328 то давраи мо навбати охириини пуштибонҳои суғд, ки ба мақдунӣҳо муқовимат мекарданд, расид. Искандар ба водӣҳои кӯҳии ин мамлакат ҳучум оварда, ба қалъае, ки чун харсанги суғдӣ маълум буд ва дар он ҷо оилаи Оксиарт паноҳ мебурад, наздик мешавад. Дар ин ҷо тақрибан 500 нафар паноҳ меҷуст ва аксарашон занҳои кӯдакон буданд. Қалъа фатҳнопазир буд. Барон ба қуллаи он қариб бо нишебии рост расидан тақрибан 5 километрро бояд тай мекарданд. Одамон дар ғоре пинҳон шуда буданд, ки роҳи даромади он дар байни нишебии рост воқеъ буд. Ба онҳо фақат бо як пайраҳаи хеле танг расидан мумкин. Аз дигар ҷои

гор чашмаҳо мешориданд, хӯрокворӣ бошад, барои ду сол мерасид. Ҳама гуна гуфтушунидҳои Искандар бо муҳосирашудагон барои супурдани қалъа рад карда шуд. Муҳосирачиён Искандарро бо масҳара маслиҳат медоданд, ки аввал «аскарони болдор» пайдо намуда ва баъд кӯшиши соҳиб шудани паноҳгоҳро кунад. Фақат бо ёрии хила бо талафоти зиёде ба Искандар муяссар шуд, ки он чоро забт кунад.

Баъди ишғол кардани қалъа фотеҳон базм ташкил мекунанд. Ба пеши Искандар, ки бо наздикони худ дар паси мизи базмӣ дароз кашида буд, 30 ашрофдухтарро оварданд, то барои вақтхушии онҳо рақс кунанд. Дар байни онҳо Рухшона ҳам буд. Аз байни 30 нозанини махсус ҷудо карда ӯ бо хӯшрӯии беназири худ диққати ҳамаро ҷалб кард. Аскарони Искандар гуфтанд, ки дар Осиё баъди зани Доро аз Рухшона зеботаре надиданд. Искандар ошиқи ӯ гашта эълон мекунад, ки ӯро канизвор шарманда накарда, балки қонунӣ издивоҷ мекунад. Ва ҳамин ҷо дар базм бо онни мақдунӣ тӯй ораста, нонро бо шамшер ба ду қисм бурида, якеи онро барои чашидан ба зану шавҳари ҷавон медиҳанд. Ҳамин тавр Рухшона завҷаи Искандар мегардад. Оксарт аз ҳаманин огоҳ шуда, худаш ба қалъа меояд, ӯро пешвоз мегиранд ва аз ҳамон вақт ёрдамчии вафодори Искандар шуда дар юришҳои вазинии ӯ бо роҳҳои кӯҳии Осиёи Миёна хизмати зиёде мекунад. Баъдтар ӯ сотрапи (ҳокими) давлати паропамисҳои музофоти Кобул таъин мегардад.

Вале набояд фикр кард, ки ин никоҳ фақат шахвати якдақиқагӣ аст. Дар он тамоюли сиёсии доимии Искандар, мақсади наздикшавии истилогарон бо аҳолии Осиёи Ифода ёфтааст, ки асосан вай никоҳи омехтаро тарафдорӣ мекард. Ӯ мегуфт, ки фақат бо ҳамин роҳ «эхсоси шарми мағлубон ва ғурури голибонро шикаст додан метавон». Аммо дар ин ҳолат аҳамияти мақсадҳои сиёсиро муболиға кардан раво нест. Пеш аз ходисаҳои тасвиршуда баъди шикастхӯрии форсҳо дар муҳорибаи Исс ба дасти мақдунӣ занӣ зебон Доро ва ду духтари ӯ афтида буданд. Искандар фармон дод, ки унвони шоҳии онҳоро мононда эҳтиром кунанд ва ягон хел нияти никоҳро бо онҳо зоҳир накард. Охир ӯ даъвои ҳокимии тамоми Осиёро ба сифати вориси шоҳони форс дошт. Баъдтар Искандар дар роҳи Хинд ба Бобулистон дар Суз, яке аз пойтахтҳои шоҳони форс таваккуф

карда, ба ду маликаи форс: духтари Доро ва духтари гузаштагони ӯ хонадор мешавад. Ин никоҳ ҳақиқатан ҳам бо мақсадҳои сиёсӣ буд. Никоҳ бо Рухшона бо ғурури сиёсии Искандар мувофиқат намекард ва аз рӯи шаходати сарчашмаҳо муҳити ӯро дар ҳиҷолат мемонд. Барои асоснок кардани ин никоҳ ҳатто дар борон Рухшона фикр карда бароварданд, ки ғӯё авлоди ӯ ба шоҳи бохтарӣ Зардушт мутааллиқ буд.

Тақдир баъдинаи Рухшона бисёр вазнин ва фоҷиёнок аст. Анҷоми воқеаноман искандарӣ ӯро дар Бобулистон (шаҳре дар ҳудуди Ироқи ҳозира, дар наздикиҳои Бағдоди имрӯза) дарёб мекунад, ки ба ин ҷо соли 323 то давраи мо Искандар аз юриши Хинд баргашта нияти ин ҷо барпо кардани пойтахти империяи азими худро дошт. Рухшона дар ин вақт ҳомила буд ва Искандар интизори ворис. Аммо марги бемаҳал ҳамон сол ба тамоми нақшаҳои Искандар нукта гузошт. Ҳамин тавр ӯ натавонист, ки тахти шоҳиро ба ки васият кунад ва байни ашрофони мақдунӣ ба зудӣ низоъ бархост. Қисме аз онҳо мегуфтанд, ки агар Рухшона писар таваллуд кунад, шоҳ ҳамон мешавад, дигарон ба сари тахт писари ғайриникоҳии Искандар Гераклро пешниҳод мекарданд, сеюмӣ даъвои бародари касалу камакли Искандар Арридейро шоҳ кардан доштанд. Билохир, маҷлиси ҷанговарони мақдунӣ ба қароре омад, ки шоҳон ҳам Арридей ва ҳам писари Рухшона шаванд. Ноиби салтанат дар дарбор яке аз лашкаркашони машҳури мақдунӣ Передикро таъин карданд, ки Искандар пеш аз марг ба ӯ ангуштарини худро ҷун рамзи олимартаба дода буд.

Баъди ин аввалин кори Рухшона рақиби худ Статираро нест кардан буд, ки дер боз ба ӯ рашк мекард. Статира духтари Доро яке аз он маликаҳои форс буд, ки Искандар дар Суз хонадор шуда буд. Рухшона бо розигии Передик ба Статира номан калбаки навишта, ӯро бо хоҳараш фирефта сохта, ҳар дуяшро ба қатл мерасонад ва фармон медиҳад, ки ҷисмҳои онҳоро ба ҷох партофта бо хок пур кунанд.

Дере нагузашта, Рухшона писар таваллуд мекунад ва ба шарафи падараш Искандар ном мемонанд. Аммо ҳукмронӣ ба ӯ муяссар нагашт. Ҳамин вақт байни лашкаркашони мақдунӣ ҷанҷоли хунин сар зад ва нақл мекунанд, ки Рухшона бо писараш дар ин ҷанҷолҳо касида шуда буданд. Аввал Передик онҳоро барои якҷоя ҳал кардани масъалаи юриши Миср ба Каппадоки даъват

мекунад, аммо ўро дар Миср аскаронаш ба қатл мерасонанд. Баъди ин Рухшонаро бо писараш ба Макдун равон мекунад. Вале дар ин ҷо дар маркази давлати Макдун барои тахт муборизаи саҳт мерафт ва Рухшона бо тифли худ аз расму оини мамлақати ба ӯ дуру беғона беҳабар, албатта, тамоми беёвар менамояд. Вай ноилҷод буд, ки алҳол кӣ ба сари ҳокимият меояд. Аввал дар Макдун Эвридика зани Арридеи камақл ба сари тахт омад, ки ҳокимиятро ба худ худаш эълон кард. Аммо дар ин вақт дар мамлақати ҳамсоя Эпир модари Исқандар Олимпиада зиндагӣ мекард, ки баъди фавти писараш рафта буд. Акнун ӯ ба Макдун бозмегардад. Эвридика ва Арридей бо формони ӯ кушта шуданд ва Рухшонаю набераашро дар ҳимояи худ гирифт. Ин ҳодиса соли 317 то давраи мо рӯй дода буд. Аз он вақт сар карда Исқандари хурдӣ метавонист ягона вориси падараш шавад, аммо Олимпиада ҳам дар Макдун дер намонд. Бо эҳлимию омирини худ бисёр оилаҳои ашрофони макдуниро бар зидди худ барангехт ва аз ин яке аз лашқарқашон Қассандр истифода намуд. Олимпиадаю Рухшона бо писараш маҷбур шуданд, ки ба шаҳри макдунии Пидну гурезанд, вале Қассандр онҳоро муҳосира кард ва онҳо ба ҳубӣ таслим шуданд. Барои ҳукми Олимпиада Қассандр маҷлисӣ халқӣ даъват карда кӯшиш намуд, ки ўро ба қатл ҳукм кунанд.

Орзуи деринан Қассандр шоҳ шудан буд ва барои ин ӯ бояд аз сари роҳаш писари Рухшонаро нест мекард. Ба ҳар ҳол ба кӯчидани ҳам модару ҳам Исқандар таваккуф намуда, онҳоро ба қалъаи шаҳри дигари макдунии Амфипол фиристода амр медиҳад, ки ба ҳабс гиранд ва ба сари онҳо яроқбардори боварибахши худ Главкиро сардор таъин мекунад. Ҳамчунин мисли мардуми ом бо онҳо муомила намуда, онҳоро аз уивони шоҳӣ маҳрум месозад. Исқандари хурдсол чун вориси тахт аз рӯи русуми макдунии бо ҳамсолони аҳли рикобаш бо оилаҳои ашрофони макдунии тарбия меёфт ва барои ӯ духтари шоҳӣ Эпир номзад шуда буд, вале аз ҳамин ин маҳрум гардид.

Вале чидду қаҳди беандозан Қассандр дигар лашқарқашони макдуниро ба таҳлука андохт. Яке аз онҳо Антигон бо баҳонаи барои қасди Олимпиадаро гирифтани ва ба Рухшона ёри додан ҷангро бо Қассандр сар кард. Баъди муҳоррибаи шадиди бенатичан ҷанкунадаҳо соли 311 то давраи мо ба ҷунини ҳулоса меоянд, ки

Рухшонаю писарашро бояд озод кунанд ва то ба балоғат расидани Искандар дар Макдун Кассандр сарлашкар монад. Акиун Кассандр маҷбур буд интиҳоб кунанд, кӣ шоҳ мешавад, вай ё Искандар? То ба балоғат расидани Искандар вақти зиёде намонда ва дар Макдун шартномаи ӯ бо Антигон аллакай паҳи шуда буд. Пас Кассандр ба Главки фармон медиҳад, ки пинҳонӣ Искандару модарашро ба ҳалокат расонад. Рухшона ва писарашро заҳр дода мурдаҳояшонро пинҳон мекунанд. Ин ҳодиса соли 309 то давраи мо рӯй дода буд. Агар чанде ки чиноят ба зудӣ фош шуд, лекин лашкаркашонии макдунӣ барои ин Кассандрро кадре мазаммат накарданд. Онҳо кайҳо каламрави худро мустаҳкам карда, соҳибмулк буданд ва ба масоҳати давлати барқароркардаи Искандар мувофиқ набуданд. Баъдтар баъди марги Рухшона ва писари онҳо (аз ҷумла Кассандр) ба таври расмӣ унвони шоҳиро қабул мекунанд. Ҳамин тавр Рухшона рӯзҳои худро дар ғарибӣ гузаронд.

Онд ба Рухшона натавонанд нависандаҳои антиқа ва ривоятҳои Шарқ ҳикоят мекунанд. Дар тӯли солҳои гузашта ба мо боз як хабаре дар бораи ӯ омадааст. Охириҳои асри гузашта дар ноҳияи аҳолинишини Вахшу Панҷодамони таҳҷой тасодуфан хазинаи молҳои тиллоиро пайдо мекунанд. Аз байни онҳо ангуштарине баромад, ки тахминан дар давраҳои Рухшона бо хати оромӣ сохта шудааст ва олимони вайро РХШН хондаанд (алифҳои оромӣ садонок надошт). Ҳарчанд, ки ин катиба бебаҳс нест, вале кӣ медонад, шояд ин ангуштарини кадом вақте зеби дастии Рухшонаи мо будааст? Магар бозёфтҳои нави бостоншиносон сафҳои нави ӯро аз таърихи Рухшона ва тазодҳои давраи ӯро намекушоянд?

АЗ САРЧАШМАҲОИ ТАЪРИХИ САМАРҚАНД

Самарқанд... Аллакай худ ба худ ин калима сермаъно аст ва вай тобиши хусусиятҳои хоси Шарқ, ҳодисаҳои бии таърихино инъикос менамояд. Яке аз шаҳрҳои қадимаи мамлақати мо дар асрҳои миёна, яке аз марказҳои олами исломӣ, пойтахти империяи Темур... Вале аз кучо таърихи Самарқанд оғоз меёбад ва аз кучо аввалин ёдоварии ин шаҳро дар солиномаҳои гузашта кобем?

Аввалин маълумотҳо онд ба Самарқандро аниқ сана-

дор кардан мумкин: вай ба солҳои 329 — 328 то давраи мо мутааллиқ аст. Сипас таърихи Самарқанд ба муддати дарозе қариб ба ҳазорсолаҳо тӯл кашида, баъзан бо амри тасодуф гузаштаи ин шаҳр аз ёдҳо фаромӯш шудааст. Дигар баъди ин маълумотҳо онд ба Самарқанд дар сарчашмаҳо солҳои 30 асри VII то давраи мо санадор шудааст, ки дар ин давра Самарқанд он қадар бо саҳифаҳои таърих мувофиқат намекунад.

Инак, соли 329 то давраи мо. Тобистони ҳамин сол ӯрдуи ғоратгари Искандари Мақдунӣ аз дарён Окс (Амударё) гузашта ба ҳудуди Суғд даромад. Даре нагузашта онҳо ба пойтахти суғдиён, ки юнониҳо номи вайро «Мароқанд» талаффуз мекарданд, наздик мешаванд (асосан вай «Самарқанд» буд, вале юнониҳо мувофиқи тасаввуроти худ барои хушсадоӣ шуда, табдил додаанд).

Ин ҷо мо каме таваққуф карда, дар бораи онҳое, ки бори аввал дар бораи Самарқанд маълумот додаанд, як-ду сухан мегӯем. Вақте ки Искандар аз Суғд ба Мароқанд дохил шуд, дар ҳайати лашкари ӯ Птоломей писарни ашрофи мақдунӣ, яке аз лашкарқашони Искандар Лага, сохтмончи ва муҳандиси ҳарбӣ дар ӯрдуи мақдунӣ Аристоклуби юнонӣ ва мумкин Клитарх дар он вақт номаълум буданд. Баъди чанд сол ҳаман онҳо асарҳое навиштанд, ки дар бораи юришҳои Искандар ва аз он ҷумла, онд ба ҳодисаҳои марбути Мароқанд нақл мекарданд. Аввалин шуда дар охири асри IV то давраи мо дар ин бора дар шаҳри Искандарияи Миср Клитарх навишт. Баъдтар таълифоти ӯ, ки бо таҳаюлу дostonҳо зеб дода шудааст, «роман онд ба Искандар»-ро асос гузошт, ном бояд гирифт. Дигар ин асар аз дostonҳои бешумор иборат буда, дар тӯли асрҳои зиёд дар байни халқҳои Шарқ маълум гашт ва қариб то давраи мо расидааст. Солҳои 90 — 80 асри III то давраи мо ёддоштиҳои худро шояд онвақтан Миср Птоломей навишт. Тақрибан дар ҳамон вақт айёми пирӣ дар шаҳри мақдунии Ксандре Аристоклуб ҳам навишт. Ҳаман ин маълумотҳо то мо фақат аз рӯи нақлҳои хеле баъдинаи муаллифон, асосан Арриан (асри II давраи мо) ва Курций (асри I давраи мо) ва ҳамчунин дар шакли мулоҳизаҳои на он қадар қалонӣ, ки дар асарҳои муаллифони баъдина омадаанд, расидаанд. Аз ин сабаб агар дар муаллифони пешина тасвири фасеҳу дурусти Мароқанд бошад, пас ҳоло ин ҷизро дого нестем ва бояд ҷиддан маълумотҳои муаллифони пе-

шинаро зарра-зарра барқарор карда, саххро аз носа-
хеҳ чудо кунем.

Вақте ки лашкари мақдунӣ ба тарафи пойтахти Суғд ҳаракат мекард, кӯҳхою биёбонхоро гузашта ба водии Зарафшон баромад, манзараи зебоеро лиданд. Иқлими онвақта нисбати ҳозира намноктар ва рустаниҳои дарахтӣ, чи тавре ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, на танҳо дар ин ҷо, умуман дар Осиёи Миёна ва Эрон ниҳоят васеъ паҳн шуда буданд. Эҳтимол он вақтҳо Зарафшон бисёр сероб буд ва ҷун ҳозира поёнобаш дар кумистон гум мешуд. Юнониҳо онро дарёи калон шуморида, бо Пенеи худ қиёс карда «Политимет» номидаанд, ки бо юнонӣ маънои «боэҳтиром» - ро дорад ва умуман юнониҳо мумкин номҳои маҳаллиро ҷунин шарҳ медоданд, ё бо ҳамин маъно ба забони худ тарҷума мекарданд. Водии дарёи ноҳияи Самарқандро юнониҳо ҷун «серчангал» ифода кардаанд, ки лаб-лаби дарёи силсилаи воҳаҳо, боғҳо ва заминҳои қорам, дар баъзе ҷойҳо бо фосилаҳои минтақаи даштӣ паҳн шуда буд. Доманаи кӯҳҳо, назди нишебиҳои шимолии каторкӯҳи Зарафшон бошад, ҷакалақзорҳои бешумор ва ҳатто «чангалҳои васеъ»-и ҳақиқӣ доштанд. Дар ин минтақаи чангалӣ «чаннат» барпо карда, онро мамнӯъгоҳи шикор эълон намуданд, ки дар масофати якчанд километр бо девори лой ихота шуда ва ҳайвоноти ваҳшӣ дар тӯли якчанд сол хеле зиёд шуда буд. Дар яке аз ин «чаннатҳо» боре Искандар бо шери бадҳайбате вохӯрдааст.

Мароқанд дар воҳаи калони шукуфон ҷойгир буд ва беҳуда юнониҳо онро шаҳри зебо намегуфтанд. Ин воҳаро оби дарёи Дарҷаман таъмин мекард ва худи вай на Политимет, балки дарёи Мароқанд ба ҳисоб мерафт. Дар ҳақиқат, баъдтар об асосан аз канали калони Дарғом ба Самарқанд ҷорӣ мешуд. Худи шаҳр бо масоҳаташ юнониҳоро дар ҳайрат монда буд. Девори берунии қалъа 70 стадий (тақрибан 13 км) дарозӣ дошт. Аз тағи девор дарё ҷорӣ мешуд, ки (номаш дар сарчашма нишон дода нашудааст) истехкомро боз ҳам дастнорас мекард. Дар پاسи девори беруна бошад, дуртар дар болои «шаҳри поёнӣ» девори устувори дигаре намудор мешуд, ки он тақягоҳеро мемонд.

Ана ҳамин қадар мо аз сарчашмаҳои антиқа барои тасвири Мароқанд гирифта метавонем. Вале ин тасвир ҳарчанд кӯтоҳ аст, муаммоеро пеш меорад. Мо ин ҷо дарозии девори берунаи шаҳро дар назар дорем. Шарқ-

шиноси машхури рус В. В. Бартольд дар ин бора чунин навишта буд: «Чунин шаҳрҳои калон то истилои араб дар Туркистон набуд». Шаҳри калони то муғули Самарқанд—Афросиёб тақрибан 6 км мебаромад. Вале ба ин андоза Самарқанди қадима ба зудӣ муяссар нагаштааст. Оид ба мунтазам афзудани шаҳр чор ҳалкаи истехкоми Афросиёб, ки вақтҳои гуногун пай ҳам сохта шудаанд, гувоҳанд ва мувофиқи он шаҳр чун дар ҳудуди як ҳалка танг мегардид, дигарашро месохтанду собиқаашро фаромӯш менамуданд. Аввалин девор аз ҷумлаи деворҳои тахминан дар асри IV давраи мо сохта шуда буд ва қисми на он қадар калони Афросиёбро дарбар мегирift. Ин рақами нишондодан сарчашмаҳои антиқаро қабул кардан душвор аст. Чунин аз эҳтимол дур нест, ки Самарқанд дар асри IV давраи мо аз Самарқанди давраи то муғул ду баробар калон набошад, зеро дар ин замон шаҳр инкишоф ёфт, яке аз марказҳои калонтарини Осиёи Миёна гардид. Ин рақамҳоро муқолифа ҳисобидан ҳам душвор аст, зеро муаллифони антиқа метавонистанд аз будаи зиёд нишон диҳанд ва ҳамин тавр ҳам аст.

Мароқанди бузурги пурасрор дар худ чӣ дошт? Олимон вайро гуногун тасвир кардаанд. Як вақтҳо дуруст будани назарияи шаҳри калон бо деворҳои поҳсағӣ ба назар мерасид. Мувофиқи ин назария дар Осиёи Миёна дар замони қадим ҳанӯз то пайдошавини шаҳрҳои асли қарияҳои ба худ хос паҳн шуда буданд. Онҳо чунин ба назар мерасиданд: масоҳати калони ҳолни атрофаш девор бардошта, ки дар ғафсии он долони дароз сохта шуда, барои манзили одамон ҳамин долонҳо хизмат кардаанд, масоҳати дохили деворҳо бошад, барои ҳай карда бурдани ҳайвонот ё саҳрон кишт ба ҳисоб мерафт. Масоҳати чунин шаҳрҳо дар қор каме аз масоҳати шаҳрҳои баъдина зиёд буд. Ҳамин ҳел ҷойҳоро Мароқанд меномиданд. Вале дере нагузашта назарияи «шаҳри калон бо деворҳои поҳсағӣ» ба шубҳа дучор гардид. Бостоншиносоне, ки дар Афросиёб қор мекарданд, қабатҳои зироатҳои давраи Мароқандро дар бисёр ҷойҳои шаҳр пайдо намуданд. Ҳамин тавр масоҳати ҳолӣ дар он ҷо буда наметавонист ва умуман мавҷудияти «шаҳри калон бо деворҳои поҳсағӣ» шубҳанок аст. Ҳамин тавр асрори Мароқанд ниҳон монд.

Эҳтимол барои ҳалли ин муаммо роҳи дигарро пеш гирем ва мумкин ин роҳ, аввалин лаҳзаро аз таърихи

юришхон макдунӣ ба Сугд, ки бо Мароқанд алоқаманд буд, талкин кунад. Вақте ки Искандар бори аввал ба Мароқанд дохил шуд, амр намуд, ки деҳаҳои наздики шаҳро оташ зананд ва чи тавр ин рух задааст, сарчашмаҳо хабар намедиханд. Сарчашмаи дигаре, ки ҳамин ҳодисаро дар назар дорад, дар бораи вайронкунии ҳуди шаҳр нақл мекунад. Ишораҳои баъдинаро тамомаи қабул кардан мумкин нест, чунки бо хабарҳои сарчашмаҳои ҳатти онд ба ҳодисаҳои баъдина, ки бо Мароқанд алоқаманданд ва ба маълумотҳои бостоншиносон муҳолиф аст. Ҳар ду маълумот онд ба вайронкунии деҳаҳои наздики шаҳр ва ҳуди шаҳр бояд ба кадом яқ ҳикояти муаллифи пешина тааллуқ дошта бошанд. Ин ҳикоят дар бораи чи нақл мекард ва барои чи муаллифи баъдина ин тавр ва дигарӣ баръақс додааст? Барои ба ин саволҳо ҷавоб додан тасаввур мекунем, ки шаҳри калони осӣемиёнагӣ чи хел буд? Вай аз се қисм иборат буд: арк, шаҳри асли (Шахристон) ва наздишаҳрӣ (работ). Ҳар яки ин қисмҳои девори алоҳида ихота карда буд. Чунин шаҳр Самарқанд буд, ки дар дохили девори беруна, аз پاسи ҳудуди шахристон дар масоҳати калон работҳо ба шакли деҳаҳои алоҳида, боғҳои ангур ва сахроҳои юнучқазор бо деворҳои лойин ихота шуда буданд. Мумкин Мароқанд низ ҳамин тавр будааст? Пас мазмуни ҳикояи аввала онд ба вайронкунии Мароқанд ва таҳрифи баъдинаро чунин тасаввур кардан мумкин аст: Искандар деҳаҳои атрофи шаҳро сӯхта вайрон кард, ки дар дохили девори беруна ҷойгир буданд, менигорад муаллифи антика, шохиди ин ҳодисаҳо. Аммо барои олами антика чунин тарҳкашии шаҳрҳо номумкин буд. Аз ин сабаб муаллифони баъдина, ки ҳодисаҳо аз рӯи сарчашмаҳои адабии тасвир, ҳикояи авваларо таҳриф намуда, қисме даруни шаҳро (дохили деворҳо)-ро вайрон ва дигаре харобкориро берун аз шаҳр (деҳаҳои наздики шаҳр) маънидод намуданд. Мебоист аз таҳқиқи батафсил бостоншиносони Афросиёб интизор шудан лозим буд. Аммо чунин фарзия имкони тафсири девори берунаи Мароқандро на чун девори шаҳри асли, балки артофи шаҳри доништаанд, ки дарозин он маълум мегардад.

Дарозини девори работи (атрофи шаҳр) Самарқанди асри миёнагӣ 40 км буд, яъне девори берунаи Мароқанд тахминан се маротиба зиёд аст. Вале ин ҷудошавӣ алақай маълум аст, чунки агар шаҳр хурд мебуд,

атрофаш майдони камро ишғол мекард ва бо шаҳр як
чо сохта мешуданд. Боқимондаҳои девори берунаи асри
миёнагии Самарқанд то мо расида, номҳои «девори кун-
даланг» ё «девори киёмат»-ро ба худ гирифтаанд, ки дар
наздики минтақаҳои ин девор баъзе тадқиқотчиён қус-
туҷӯи ҷои девори берунаи Мароқандро пешниҳод доранд.
Бале бояд қайд кунем, ки аз рӯи бостоншиносӣ ин де-
вор то вақтҳои охир ошкор нашуда буд. Дар сарчашма-
ҳо дар кучо воқеъ будани он ишора нагардидааст. Фа-
қат ёдоварии дарёе, ки аз назди деворҳои шаҳр ҷорӣ ме-
шуд, ишорае ба мавҷудияти девори беруна мебошад. Ин
«дарё» бояд Сиоб бошад, ки аз тарафи шимоли шаҳр
мешорид. Пас қисми девори қадима бояд дар ҳамин ҷо
бошад. Дар ҳақиқат, маълумотҳои бостоншиносӣ аз ав-
вал ба қисмати шимоли шаҳр чун ба қадима ишора
мекарданд ва инак ба қарибӣ боқимондаҳои девори Ма-
роқандро пайдо карданд. Дар кунҷи шимоли Афросиё
рост дар болои ҷои кандашуда китъаи хурди девори
поҳсагии қадима боқӣ мондааст, ки қисми асоснаш дар
Сиоб афтада тан асрҳо сохили худро шуста бурдааст.
Эҳтимол ба харобшавии ин девор на фақат табиат гу-
наҳгор аст. Қабатҳои ғафси хокистаре, ки дар дохили
бари деворҳо боқӣ мондааст, сухторҳои Искандарро дар
Мароқанд ба хотир меоранд. Эҳтимол ҳамон вақт қис-
ман девори берунаи Мароқанд вайрон шуда бошад ва
ақидае, ки онд ба вайронкунии Мароқанд дар сарчашма
омадааст, мумкин қисман вайрон шудани деворҳои шаҳр-
ро ифода кунад. Девори берунаи Самарқанд минбаъд
ҳам омад накард, дар асрҳои миёна бо фармони ҳукума-
ти сомониён боз қисман вайрон карда шуд.

Таърихи Мароқанд тан он ду сола, ки ба мо маълум
аст, хеле саҳт буд. Харобаҳои Мароқанд, ки таги теп-
паҳои Афросиё мондаанд, инсоният шохиди ҳодисаҳои
зиёди фочивии юришҳои Искандар буданд ва дар ин
бора олимони мамлакатҳои гуногун дар тадқиқотҳои ка-
лонҳаҷмашон борҳо навиштаанд ва боз менависанд. Мух-
тасар таърихи Мароқандро дар солҳои 329 — 328 то дав-
раи мо чунин тасвир кардан мумкин аст.

Даромадани Искандар ба Мароқанд тӯбистони соли
329 то давраи мо сурат гирифта, аз сӯхтану вайрон кар-
дани музофоти шаҳр иборат буд ва эҳтимол маҳз Ис-
кандар дар ҳамин ҷо ба муқобилият дучор гардид. Му-
қобилият эҳтимол хеле ҷиддӣ будааст. Ба мо маълум
аст, ки теъдоди зиёди аҳолии маҳаллӣ (30 ё 20 ҳазор)

хӯрокаи макдунихоро зада гирифта, ба кадом кӯхе (Чӯ-понато ё кӯҳак) ба наздикиҳои Мароқанд гурехтанд, макдуниҳо бо душвории зиёд ин баландиро ишғол намуда, химоятгарони зиёдеро куштанд ва дар ин муҳориба Искандар саҳт ярадор гардидааст.

Дар шаҳр Искандар бисёр наистод ва дере нагузашта, ӯрдуи макдунӣ ба шимол ба тарафи дарён Танаис (Сирдарё) ҳаракат кард. Дар қалъаи Мароқанд фақат афсарони на он қадар зиёд (мумкин теъдодашон ҳазор нафар) монд.

Вақте ки Искандар дар Танаис буд, дар Суғд якбора шӯриш сар зад, ки Мароқандро ҳам фаро гирифт. Ташкилкунандан шӯриш Спитамен буд ва гӯё аҳолии шаҳришини ӯро тарафдорӣ накардаанд. Аскарон баробар ҳамла мекунанд, аммо муҳосираро бартараф карда наметавонанд. Фақат баъди он ки Спитамен аз наздикшавии лашкари зиёда аз ду ҳазорнафара фиристодаи Искандар огоҳ мешавад, ба атрофи Мароқанд ҳаракат мекунад. Вале фақат ин ҳилаи Спитамен буд ва ба зудӣ бо кӯчманчиҳои ҳамсоя якҷоя шуда, дар соҳилҳои Политимет лашкари макдуниро нест карда, ба муҳосираи қалъа баргашт. Сипас Искандар худаш ба ин қор даҳолат мекунад. Аскарони асилро ҷамъ оварда, ба зудӣ ба сӯи Мароқанд ҳаракат мекунад. Спитамен боз қабонишини мекунад ва Искандар бе ягон монеа ба шаҳр дохил мешавад. Ин дафъа ҳам Искандар дар шаҳр бисёр наистода, аз ин ҷо Спитаменро таъқиб намуда ва аз водии Политимет гузашта, дар сари роҳ ҳар он ҷи ки буд, хароб мекунад. Дар Мароқанд Искандар сипоҳиёро бо се ҳазор аскар бо сардорин Певкола монда буд. Тобистони соли 328 то даврари мо Искандар маротибаи сеюм ба Мароқанд бармегардад. Ханӯз дар Бохтар (Балх) дар ҷои зимистонгузарони онд ба нотинҷии Суғд хабарҳои бозтироб мешунавад, гӯё аҳолиро бо сипоҳиёни дар он ҷо буда итот намекунанд. Ва инак, барои пешгирӣ қардани шӯришҳои қалон Искандар ба шимол юриш сар мекунад. Аз Окс (Амударё) гузашта Искандар лашкаро ба панҷ қисм тақсим мекунад, ки чор қисми он бояд ба ноҳияҳои гуногуни Суғд мерафтанд ва ба гурӯҳи панҷум худаш роҳбар шуда, рост ба атрофи Мароқанд ҳаракат кард. Вақте ки ҳама лашкар дар Мароқанд якҷоя мегардад, ду қисми он бо супориши нав фиристода мешавад, ки якеаш бояд дар Суғд мустамликаҳои ҳарбӣ бунёд менамуд ва дуюми Спитамен ба тарафи кӯчманчиёни

хамсоя гурезаро таъкиб мекард. Сеюмӣ сипохиёни худи Искандар, ки дар Мароқанд истодани онҳо хеле тӯл кашид. Дар кучо иқомат доштани Искандар пурра маълум нест, баъзе сарчашмаҳо ба арк, ки дар он эҳтимол касри шоҳӣ ҷой дошт ва дигарҳо хайман шоҳи макдуниро наздики деворҳои Мароқанд ишора мекунад.

Дар Мароқанд Искандар сафирҳои гуногунро аз халқҳои ҳамсою дур қабул мекард. Боре назди ӯ сафирҳои «скифӣ» (юнониҳо қариб ҳаман кўчманчиёро чунин ном мегирифтанд), ки дар паси Танаис маскан доштанд, аз номи шоҳи худ ба Искандар тўхфаҳои киматбаҳо оварда, тифокӣ ва никоҳи маликаи скифиро пешниҳод карданд. Ин лаҳза барои бисёр муаллифони баҳонаи таълифоти дostonҳои зерин гашт. Ба назари Искандар, гўё маликаи ҷанговаре омада дархост намудааст, ки аз вай фарзанд таваллуд карданист. Ӯ гўё худаш ҳам дар байни занҳо маликаи ҷасур будааст. Азбаски Искандар бузургтарин шавҳархост, бояд аз вай фарзанди бошӯҷо ба дунё ояд. Дар айни замон боре бо ин сафирҳо шоҳи бузурги хоразмиҳо (яъне сокинони Хоразм) омада, ба Искандар пешниҳод мекунад, ки дар юриш ба ҳамсоюҳо (дар байни ҳамсоюҳо занҳои ҷанговар ҳам ёд мешаванд) роҳбаладу иттифокӣ шавад. Аз Мароқанд Искандар ба шикор ба яке аз «шикоргоҳ»-ҳои атрофи шаҳр мебарояд. Шикор бо зиёфати шоҳонаю мўхташам қариб барои ҳаман ҷанговарон аҷиб анҷом меёбад.

Умуман базмҳои хосан майнўшӣ ҳамашаб зуд-зуд барои Искандару дўстону наздиконаш барпо мегардид. Дар яке аз ин базмҳо бадбахтне рўй додааст, ки дар ин бора қариб ҳаман муаллифони қадиман онд ба Искандар таълиф карда навиштаанд. Барои айш иде, ки ба Дионис (Искандар барои Дионис не, балки барои дигар худо — Диоскур қурбонӣ кард ва чуноне ки муаллифони қадима бовар кунандан мешаванд, боиси бадбахтӣ гардид), бахшида шуда буд, сабаб шуд. Айни ҷўши базм миёни Искандару дўсташ Клит ҷанг сар мезанад. Клит бародари саробони Искандар буд, ки вай Искандарро хангоми яке аз мухорибаҳо аз марг халос кардааст. Клит лофзани аз ҳад зиёд, паст задани қорнамонҳои насли қалонсолон ва таъна кардани Искандарро ба анъанаҳои «баробарӣ» (яъне анъанаҳои аҳолии маҳаллӣ) маломат мекунад. Вакте ки ҷанги онҳо авҷ мегирад, Искандар худро дошта натавониста, бо найза Клитро мезанад. Баъзе муаллифони илова мекунад, ки то ин дам дўстонаш

барои начот додани Клит кӯшиш карданд, ҳатто Птолемей ўро аз дарвоза бароварда, ба пушти деворҳо ва хонаҳои арк дар он ҷое, ки базмҳо гузаронда мешуд, баровардааст (дар Афросиёб то ҳол боқимондаҳои хоктӯдаҳои баромад ба дарвозаҳои қадимаи арк ба назар мерасанд), аммо Клит он ҷо нанишаста, баргашта боз муҳолифат мекунад ва ҳалок мегардад. Искандар фақат вақте ба худ меояд, ки ҷонканин Клитро мебинад. Вай бениҳоят маъюс гашта, худро куштани мешавад ва чанд рӯз аз хона набаромада обу ғизо намехӯрад.

Баъди ин ҳодисаи ғамангез Искандар дар Мароқанд даҳ рӯзи дигар мемонад. Дар ин муддат ӯ волини Бохтарро (он вақтҳо Суғд ба ҳайати вилояти Бохтар дохил буд) бо лашкаркаши худ дар Мароқанд Кен иваз мекунад (ба ҳайати лашкар акнун ҷанговарони маҳаллӣ суғдиёну бохтариҳо низ дохил мешуданд) ва худ Мароқандро тарк намуда, барои зимистонгузаронӣ ба ноҳияи Навтаки Суғд (тахминан ноҳияи Шахрисабз) меравад. Даре нагузашта Кен супориши Искандарро иҷро карда, бо ӯ ҳамроҳ мешавад. Бо ҳамин маълумотҳои мо онди Мароқанд ба охир мерасанд.

Ин маълумотҳо чунон ки мебинем, он қадар зиёд нестанд ва аз рӯи хусусияти сарчашмаҳо чизе ҳам онд ба Мароқанду аҳолии маҳаллии он ҳикоят намекунад, бештар дар бораи истилогарии юнонӣ — мақдунӣ нақл намудаанду ҳалос. Аммо кӣ медонад теплаҳои Афросиёб чӣ асроре доранд? Охир омӯзиши онҳо гуфтан мумкин аст, ки акнун сар мешаванд? Алҳол пешгӯӣ кардан душвор аст, ки бели оханини бостоншиносон чи пайдо мекунад, аммо ҷои шубҳа нест, ки хабарҳои Самарқанди қадима дар оянда хеле ба пуррагӣ нисбати ҳозира имкони дурахшони таърихи қадимаи шаҳри машхурро медиҳад.

ДАР КИШВАРИ РУХШОНА

Дар қадим дар замонҳои Искандари Мақдунӣ худуди байни Амударёю каторкӯҳҳои Хисор ва шохаҳои ҷанубу ғарбии Кӯхитангтову Бойсунтов, тахминан худудҳои ҳозираи Тоҷикистони Ҷанубию вилояти Сурхондарё кишвари паретақҳо ё худ Паретакенӣ номида мешуд. Вай ба вилояти Балх, ки дар қадим Бохтараш меномиданд, ба ҳайати Бохтар дохил мешуд ва дар мамлақати паретақҳо онро чунон ном мебуданд. Зодгоҳи Рухшонан машхур ҳамин ҷо буд. Номи падараш Оксиарт (дар

талаффузи маҳаллӣ «Вахшуварта») буда, ишора ба Окс, ки он вақтҳо Амадарёро ном мегирифтанд, сароби Вахш ба ҳисоб мерафт.

Қадимтарин маълумотҳои хаттӣ онди ин мамлакат то мо аз замони Искандари Мақдунӣ расидаанд. Мо онҳоро дар таълифоти таърихшиносони Искандар, он ҷое, ки таърихшиносон гузаштани шоҳи мақдуниро аз Суғд ба Бохтар ба охири сукунати вай дар ин мамлакатҳо ҳикоя мекунанд, пайдо мекунем. Таърихшиносонро, ки мо дар назар дорем, онҳо Арриан, Диодор, Курций Руф, Помпей Трог ва дигарон буда, яқинд аср пас баъди юришҳои Мақдунӣ ба Осиё асарҳо навиштаанд ва таърихшиносон, ки шоҳиди он буда наметавонанд. Худи онҳо низ ба таълифоти муаллифони пешина асос қардаанд. Муаллифони қадимтарин: Каллисфен — таърихнависи расми Искандар, ҷиан ва шоғирди файласуфи бузург Арасту, ки худи Искандар аз ӯ таълим гирифта буд; Птолемей — лашкарқашӣ мақдунӣ, яке аз ворисони наздики Искандар, баъд шоҳи Миср; Аристокл — одаме аз атрофиёни Искандар, супоришҳои махсуси шоҳро иҷро мекард; Клитарх — нотик ва таърихнавис, писари таърихшинос Динон то юришҳои Искандар таърихи форсро навишта буд. Дар таълифоти ин ҳамафони шоҳи машҳури мақдунӣ материалҳои заруриро дарёфт қардан мумкин аст, ки муаллифонҳои онҳо дошта шудаанд. Маълум, ки барои таълиқи ин ё он ҳодисаю воқеа ривоятҳои оварда мешавад. Ҳар яке аз ин ривоятҳо ба яке аз таърихшиносони Искандар, ҳамасронии ӯ мутааллиқ аст. Ин ба тасвири ҳодисаҳои ба мо лозим зарур аст. Вай асосан аз ду муаллиф Птолемей ва Клитарх ибтидо мегирад.

Аз Птолемей Арриан ва Курций иқтибос гирифтаанд. Дар ривояти Птолемей ҳодисаҳои асосӣ ба замони омадани мақдуниҳо ба мамлақати паретакҳо тааллуқ дорад, ҷунин ба назар мерасад. Аз рӯи гуфтаи Арриан Искандар баъд аз гузарондани зимистон дар ноҳияи Навтак «қори суғдхоро қарда» ба пешӣ паретакҳо, пеш аз ҳама ба деҳаи Хорион ҳаракат мекунад. Тайёри ба ҳамлаи душвор ба харсанг анҷом ёфт, Хорион таслим шуд ва ҳатто ба мақдуниҳо озуқа ёри дод. Аз паретакҳо Искандар ба тарафи Бохтар рафт. Шӯришгарони боқимондан мамлақати паретакхоро Кратер паҳш қарда, дар Бохтар бо Искандар ҳамроҳ гардид. Дар байни маълумоти он ба зимистонгузарони Искандар ва ҳикояти

муҳосираи харсанги Хорион Арриан дар бораи ишғол кардани харсанги Суғд сухан меронад. Бар хилофи боварии умум тартиби гузориши Арриан дар ин ҷо ба рафти ҳақиқии ҳодиса мувофиқат намекунад. Ин яке аз ҳодисаҳои тез-тез ба амал омада аст, ки Арриан вақти ҳодисаҳоро на аз рӯи пайдарпайии таърихӣ, балки аз рӯи мувофиқату монанд буданашон ба гурӯҳ-гурӯҳ ҷудо намуда навишта аст. Аз ҷумла бо ҷунин монандкунии ҳодисаҳо Арриан муҳосираи харсанги Суғд ва харсанги Хорионро як доништа онҳоро пай ҳам менамояд. Оиди яқҷоякунии сунъии ин ҳодисаҳо аз муайян шудани ихтилофоти таърихӣ шаҳодат медиҳанд. Дар ҳақиқат дар сарчашмаи Арриан онд ба ишғоли Суғд, тахминан таносуби вай дар ҳамон ҷое, ки ишғол кардани харсанги Арриан, дар нақли Клитарх сухан меравад, ҳикоят шудааст. Яъне дар он ҷое, ки онди воқеаҳои амалиёти ҷангин соли гузашта, вақте ки Искандар бо лашкараш дар пойтахти Суғд Мароканд истода буд, нақл мешавад. Ҳикояти Арриан ҳамин тавр аст. Аз рӯи нақли Курций Искандар ба ноҳияи Хорион омада бо Рухшона издивоҷ мекунад. Оиди муҳосираи харсанг Курций чизе намегӯяд, ҷунки дар бораи Рухшона нақл карда, ривояти дигаре баён мекунад. Муаллифи номаълум бо Курций наздик онд ба воқеаҳои баъдина хабар медиҳад: Искандар «ба замини Бохтар ҳаракат кард», ба назди кадом як «қалъае» омада аз дарён Окс мегузарад. Курций дар бораи амалиётҳои Кратер сухан ронда, ҳикоятро бо маълумотҳои фатҳи Полиперхон мамлақати Бубакен пурра мекунад.

Аз Клитарх Диодор ва Курций рӯбардор кардаанд. Ҷои лозимае барои мо дар матни Диодор боқӣ намондааст ва оиди мундариҷаи он фақат бо рӯиҳати кӯтоҳи воқеаҳои дар он баёншуда ҳулоса бароварда метавонем. Ҳамин тавр мо медонем, ки Диодор дар бораи «юриши шоҳ (Искандар) бар зидди ба ном навтакҳо» ва «ҳалокати лашкар дар анбӯҳи барф» гуфтааст. Курций амиқтар ҳикоят мекунад. Шоҳ юришро дар ноҳияи навтакҳо анҷом дода, ба хорасанги Сисимифр, таносуби харсанги Хорион ба нақли гузашта наздик мешавад. Харсангро Сисимифр месупорад. Баъди ин Искандар гурезаҳоро таъкиб карда, барои мутеъи мағлубшудагон сафи зичи аскарони пиёдаро (бо сардории Кратер) менамояд. Дар Диодору Курций ҷои рафтаи (мамлақати навтакҳо) бо ҷои расидан (мамлақати паретакҳо) иваз шуда, номи аввала ё ҷои дуҷумро танг кардааст, аммо ба воқе-

ан дуюм марбут мувофиқ шудааст. Хабари оид ба зимистонгузаронӣ бошад, бо аввала алоқаманд аст ва гум шудааст.

Накли Клитарх дар такмили Трог ҳам ба мо маълум аст. Таълифоти Трог маҳфуз намондааст, вале дар яке аз порчаҳои вай гуфта шудааст: Искандар «ба замини бохтариҳо дохил шуда бо Рухшона издивоҷ кард». Аз Трог Курций ҳам вақти ҳикоя кардан иктибос овардааст: Искандар аз мавзеи зимистона баромада (пас, аз ноҳияи навтакҳо) ба тарафи ноҳияи Ғазаб равон шуд, дар рӯзи сеюми роҳ дар наздикии ким-кадом «дара» якбора тӯфони сахте бархост, — ба лашкар Сисимифр ёрӣ расонд ва онҳо ба юриши шашрӯзан зидди сакҳо рафтанд. Мухосираи харсанг ва супоридани он аз тарафи Сисимифр дар ин бора Курций пеш аз ин нақл карда буд. Дар харсанг фақат ишорае дар боран «дара» ёдовар шудааст. Дар ин ҷо дар боран Рухшона гуфта нашудааст, чунки Курций оид ба тӯи Искандар дар дигар ривояташ хабар додааст. Оид ба лаҳзаи бо тӯфони барфӣ алоқаманд аз Трог ва аз дигар нависандаи румӣ Франтин Валерий Максим иктибос гирифта нақл мекунад.

Аз Аристовул ҷуғрофшиноси қадима Страбон ва тарҷуман ҳолнависи қадима Плутарх иктибос гирифтаанд. Накли Аристовул бо ҳикояти Клитарх хеле наздик аст. Страбон оиди харсанги Сисимифр дар Бохтар, дар он ҷое ки тӯи Искандару Рухшона қайд шуда буд, ёдовар мешавад. Плутарх оиди мухосираи харсанги Сисимифр ва дар боран шаронти душвори лашкари макдунӣ ҳикоят кардааст.

Ақнун баъди он ки ҳамаи маълумотҳои хаттии зарурӣ ба қайд гирифта, нақлҳои гуногун ва сармаъҳазҳои онро муайян намудем, бо боварӣ метавон гуфт, ки воқеаҳои «мамлакати Рухшона» 2300 сол пеш ба амал омадаанд.

Инак, зимистони солҳои 329/7 то давраи мо Искандари Макдунӣ бо тамоми лашкари худ дар ноҳияи Навтакӣ Суғд буд, ки он вақтҳо қисми болони ин водиро Қашқадарё меномиданд ва баъдтар марказаш шаҳри Кеш, ё худ Шаҳрисабз шуд. Моҳи сеюми зимистонгузаронӣ баҳори соли 327 то давраи мо Искандар ва аскарони ӯ аз мавзеъ баромада, ба тарафи ноҳияи Ғазаб бо роҳе, ки ба мамлакати паретакҳо ва ба харсанги Хориён — Сисимифр, яъне ба дарвозаҳои охиини ноҳияи Дарбанти хозира мебурд, рафтанд. Сарчашмаҳо маълум

мотҳои сахех намедиханд, оё ин ноҳия дар роҳи Навтак ба харсанг воқеъ буд, ё ҳамин ноҳияро чунин меномиданд; бо таъбире дар сарчашма харсанг қад-қадӣ роҳ буда, аз он бо душворӣ гузаштан мумкин будааст. Тадқиқотчиён пешниҳод мекунанд, ки Ғазабро (баъзан Ғабаз ҳам мехонанд) дар ноҳияи Кубодиён ё ин ки дар водии Вахш сустҷӯ кунанд. Аммо агар ин ҷо аз пешниҳоди шарҳи сарчашма сарфи назар кунем, пас вайро бояд тарафи ғарб аз дарвозаҳои Оҳанин, сипас пеш аз ҳама дар водии Гузардарё ё худ дар тарафи шарқтари дарвозаҳо сустҷӯ кунем.

Рӯзи аввал дар роҳ гуёе нишонан ҳавои тира набуд. Аммо рӯзи дигар торик шуд. Рӯзи сеюм раъду барқ ва бенст барқи дурахшанда бо садои мавҳум пешӣ чаҳми аскаронро тира сохта ба даҳшат овард. Борон ширроқ борида, ба ҷола гузашт. Аввал аскарон кӯшиданд, ки бо сипарҳо худро паноҳ кунанд, аммо ҳама кӯшишҳои онҳо натиҷае надод ва умуман бо дастҳои шахшуда яроқи лағжонро доштан душвор буд. Ва одамон сафро вайрон карда, дар даран серчангал ба ҳар тараф пароканда шуданд. Баъзеҳо бекуват шуда ба замин афтиданд, дигарон ба дарахтон тақя карда рост шах шуданд. Ҳамагӣ дар ин рӯз ду ҳазор одам ҳалок гардид. Искандар монда нашуда, гирди аскарон гашта онҳоро ҷамъ мекард, афтодаҳоро бардошта ба дуде, ки аз кулбаҳои дур мебаромад ва сарпаноҳ ёфтан мумкин буд, нишон меод. Билохир дарахтонро бурида гулханҳо даргиронданд. Бо гузашти тӯфон сарпаноҳ сохтанд, як қисми аскарон дар хонаҳои аҳолии маҳаллии қанори ҷангал паноҳ бурданд.

Ба ин воқеа лаҳзае алоқаманд аст, ки таърихшиносони антиқа ба тасвири он хусни тавачҷӯҳ доштанд. Қадом як аскарӣ макдунӣ аз хунукию хастагӣ беҳуш мегардад, аммо яроқашро бо худ нигоҳ дошта охишта-охишта ба мавзеъ расида ба гулхан наздик мешавад. Дар назди гулхан худи Искандар нишаста буд. Аскарро дида ғамхорона яроқашро гирифта, дар ҷои худаш мешинонад. Вақте ки макдунӣ ба худ меояд ва мефаҳмад, ки дар кучо нишастааст, тарсида аз ҷояш бармехезад. Аммо Искандар ўро ором карда гуёе гуфтааст, ки ин дар қондан форсҳост, агар дар ҷои шоҳ шинӣ ҳалокат мекунанд, дар ин ҷо бошад, начотат медаханд.

Дара, дар ноҳияе, ки ҳама ин воқеаҳо ба амал омадааст, ҷои дигаре набуда, гузаргоҳи дарвозаҳои Оҳанин

аст. Сарчашмаҳо ишоран анике ба зимистони сарду сербарф, ки ба сари лашкари макдунӣ, маҳз дар вақти муҳосираи харсанг омада буд, аз тарафи муаллифе харсанги Хорнон ва аз тарафи дигаре харсанги Сисимифр номида шудааст. Мувофиқи роҳсозии асримиёнагӣ аз Кеш ба водии Қашқадарё то дарвозаҳои Оҳанин чоррӯза роҳ, аз деҳаи Субаҳ (Суниҷ) назди даромад ба водии Қашқадарё бо Дидакӣ ва Қандақ бошад, то дарвозаҳои Оҳанин серӯза гузаргоҳ аст; ҷуғрофшиносони асримиёнагӣ деҳаи на он қадар калонро дар наздикии ин дарвозаҳо қайд кардаанд. Чи тавре мебинем, Искандар аз Навтак то «дара» се рӯз роҳ рафтааст.

Ин дара «даромадгоҳ ба вилоят» тобеи Сисимифр буд. Дар кӯҳ бо дастони одамон садди роҳ гузаргоҳи борике сохта шуда буд, ки аз тарафи дигари кӯҳ ба дашт мебаромад. Аввали гузаргоҳ равшан, вале дар байн торикӣ ҳукмфармо буд. Ҷон бориктаринашро аҳоли устувор сохта буд. Аз пеши харсанг дарёе ҷорӣ мешуд, ки обро дар худ кашида, аз нишебии кӯҳҳо ба водӣ мешорид. Дар атроф бедҳои калон ба назар мерасиданд. Ҳамин ҷо дар атрофи кӯҳҳо дарахтони зиёди баланд мерӯиданд, ки дар сарчашмаҳо қоч ном гирифтаанд. Деворҳои худӣ харсанг, ки дар болои он химоятгаронаш меистоданд, рост буданд ва ягона пайроҳа дошт, ки якто-якто бо душворӣ ҳатто вақти муковимат набудан ҳам мегузаштанд. Қуллаи вай ҳамвор буд ва замини ҳосилхез дошт, ки 500 нафарро хӯронда метавонист. Ин харсанг аз рӯи баъзе маълумотҳо атрофаш 80 стадий (ченаки дарозӣ, тақрибан миёнаи 150 — 200 метр, эҳтимол баробар ба 180 — 190 метр бошад), баландиаш 15 стадий, аз рӯи дигар маълумотҳо мутобиқи 60 ва 20 стадий буд. Ин харсанг дар кучо воқеъ буд? Бисёр вақт вайро дар водии Вахш дар мавзеи Пули Сангин ҷустуҷӯ мекунанд. Аммо ба назари мо наздики дарвозаҳои Оҳанин боварибахштар аст. Даран дарвозаҳои Оҳанин, ки ҳоло Бузғолаҳона ё ин ки Бухғанҳона ном мегиранд, қаторкӯҳи Саримасро дуним карда, пайроҳаи танги деворҳои рости харсангро мемонад ва чунон борик аст, ки дар ҳақиқат рӯшани рӯз ба зӯр ба он хона дохил мешавад. То вақтҳои наздик бо ин роҳ роҳи тичоратии калон мегузашт, ки аз он ба мамлакатҳои дур ҳатто ба Ҳинд рафтуо мекарданд. Аз дара ҷӯйҳо ҷорӣ мешуданд, дар ҳақиқат тобистон салқин ва дар баҳор сероб мешуд. Маҳз дар ин фасли сол Искандар ин ҷо буд.

Ацибаш, ишора ба мавзеи серчангали атрофи дара аст. Оид ба серчангал будани ин мавзеъ сарчашмаҳои баъдина ҳам гуфтаанд. Кочро ҳамсафарони шоҳи макдунӣ эҳтимол ба арча шабех додаанд.

Харсанге, ки дар борааш сухан меравад, ҳаргиз қалъан ногустастане ба қониби мамлакат набуда, (дарвозаҳои Оҳаниро аз ҷануб гузаштан осонтар аст), балки мавзеи сарҳадиро мемонад, ки дар роҳи қалон ҳудудҳои байни Бохтару Суғдро муайян мекард. Дар ҳудудҳои муқобили Бохтар инвакта монанд ба қон сарҳаде маълум аст, ки даромад ба мамлакат аз ғарбро назорат менамуд. Он ҳам пайроҳан борики кӯхист, ки қадқади дарёи Мурғоб, қаме болотар аз деҳаи Боло-Мурғоб мегузарад, муайян кардан мумкин аст ва дар даромади ин дара харсангҳо, манораҳои сангини қадима намоёнанд. Роҳҳои сарҳадии хеле монанди байни давлати Ҳахоманишиҳо дар тасвири ноҳияҳои ғарбӣ маълуманд. Чунин дидбонҳо «дарвозаҳо» дар Осиёи Хурд дар сарҳадҳои байни Каппадокия ва Фригия, дар Каппадокия ва Килики воқеъ буданд. Баъзеи чунин дарвозаҳо дар сарчашмаҳо муфассал тасвир шудаанд ва аз рӯи ин тасвирҳо онҳо чунин буданд; гузаргоҳи мустаҳкамӣ манорадори дар бари дарёи қоришуда. Маълум аст, ки роҳи шоҳии Ҳахоманишиҳо аз пойтахти форсҳо ба шарқ то шаҳрҳои Бохтар (Балх) ва Ҳинд мегузашт. Эҳтимол, роҳ ба дарвозаҳои Оҳанин шоҳае аз он бошад, ки аз Бохтар ба Суғд мерафт. Он вақтҳо дар ин роҳ рафтуоӣ хеле зиёд буд; қосидони шоҳ шитоб доштанд, андозҷамъкуниҳо ва дигар мансабдорон ҳамроҳ бо ахли рикоб меоманд. Оҳиста-оҳиста қорвонҳои тичоратӣ, қатори уштурони бо молҳои гуногун ҳаракат мекарданд.

Соҳиби харсанг ва ноҳияи наздики онро баъзе сарчашмаҳо Сисимифр, дигарон Хорион номидаанд. Эҳтимол, номи аслии он «Сисимифр» буда, «Хорион» номи ноҳия ё худ қабилает, ки ҳокимаш буд. Аз рӯи аъъанҳои аҳолии он мамлакат Сисимифр ба модари ҳудудхонадор мешавад. Ин ҳолат моро бо аъъанҳои қамъияти зардуштӣ водор месозад, ки вай издивоҷи ҳешони наздикро муқаддас мешуморид. Модари Сисимифр ташаббусқори муқовимат бар зидди истилогарони макдунӣ дар мулки худ буд.

Вакте Искандар мебинад, ки гузаргоҳ бо одамони силоҳдор банд аст, бо ёрии фалаҳмонзанҳо қамонварон истехқомро раҳна қарда ҳимоятчиёро дур афкан-

да ба харсанг наздик мешавад. Мухосираи худи харсанг чӣ тавр гузаштааст, пурра маълум нест. Аз рӯи ривояте монетаи асосӣ дарё буд ва Искандар амр кард, ки чуқуриро бо дарахтону сангҳо пур кунанд ва манораро мухосира карда ба душман аз тӯпҳои хаводиханда тир парронанд. Аз рӯи дигар ривоят аскарони Искандар дарахтони дарозро бурида аз онҳо зина сохта, бо ёрии зинаҳо дар ҷойҳои борикӣ чуқури қачмех заданд ва дар қачмехҳо густурдаҳои аз қоч бофтаре овехта ба болояш ҳок рехтанд, то ки ба ҳамворӣ ба харсанг наздик шаванд. Ҷи тавре ки набошад, лашкари мақдунӣ бо шиддати зиёд қор кардааст. Яъне онҳо бо ду қисм ҷудо шуданд. Нисфашон бо роҳбарии Искандар рӯзона, дигараш бошад, ба се ғуруҳ бо сардорӣ се пуштибони шох Пердик, Леонат ва Птолемей ҷудо шуда, шабона ҳар ғуруҳ дар шабҳои таъиншуда қор карданд. Бо вучуди ин қор суст буд ва дар як рӯз 20 оринҷ пеш мерафтанду шабона бошад, аз ин камтар. Бо вучуди ин аскарони мақдунӣ то ҳаде ба харсанг наздик шуданд, ки тирҳои шох мерафтанд ва муҳофизони мақдунӣ сипардорро нигоҳ дошта натавонистанд.

Сисимиғр дар боран таслим шудан фикр кард. Вай ба назди Искандар қорчӣ фиристода хоҳиш кард, ки Оксарт пешаш биёяд. Оксарт, падари Рухшона, дар мавзеи мақдунӣ буд. Ба саволи Искандар оё Сисимиғр одами далер аст, Оксарт ҷавоб дод, ки дар вай надидам. Ҷавоб фикри Искандарро ба музаффарияти ғуфтушунид тасдиқ кард. Оксарт болии харсанг баромада, бо эҳтиром Сисимиғрро бовар кунанд, то таслим шавад, ғӯё Искандар мағлубнопазир асту қасе, ки ба тарафи ӯ мегузарад, эҳтиром мебинад ва ҳудашро мисол меорад. Сисимиғр баъди қаме дудилағӣ, ки модараш тамоман зидди бас қардани мубориза буд, дидгоҳро ба шарте супоридани шуд, ки онд ба оштинопазирӣ ӯ Искандар ба модараш ҳабар нарасонад. Сипас, воқеаҳои баъдинаи ривоят ҳар ҳел зухур ёфтаанд. Мувофиқи қиссае Сисимиғру ҳешовандонаш бо Оксарт ба мавзеи мақдунӣ меоянд, аммо Искандар савораеро фиристода амр мекунад, ки қафо барқараранду омадани ӯро дар харсанг мунтазир шаванд. Мувофиқи дигар қисса Сисимиғр бо ҳамроҳии ҳешону наздиконаш ба поён мефарояд. Искандар онҳоро хуб қабул мекунад, аммо нигоҳ медораду ба харсанг аз аҳли рикоб фиристода амр медиҳад, ки истехкомро супоранд. Мухосирашудагон итоат мекунанд. Ис-

кандар бо 500 сипардор ба харсанг баромада онро аз назар мегузаронад ва барои ин музаффарият ба Афинаю Ника — худоёни хираду зафар қурбонӣ мекунад. У қалъа ва ноҳияи Сисимифрро ба худаш монд.

Барои хурсанд кардани Искандар Сисимифр ҳадяҳои бисёре меорад. Аз захираҳои қалъа ба мавзеи мақдуноҳи нон, май ва гӯшти намакин ба он ҳисобе меорад, ки ба ҳар як хайма хӯрокворӣ на камтар аз ду моҳ мерасид. Ба зами ин соҳиби харсанг лоф зад, ки аз захираҳои ҳатто даҳякашро ҳам сарф накардааст. Дар вақти хунуқиҳои сербарфӣ аскарони мақдунӣ аз ҳама ин маҳрум буданд. Ба ғайри ин Сисимифр ба мавзеи мақдуноҳи ҳайвоноти боркашу ду ҳазор уштур ва ҳамчунин ҳайвонҳои хурду қалон овард. Бо талаби Искандар Сисимифр ду писари худро барои хизмат дод, аммо барои маъқул шудани фарзанди сеюмашро ҳам ба хизмати шоҳ фиристод, ки дар ҳона истоданиш иҷозат буд.

Захираҳои фаровони озуқои харсанг манбаи хубе барои баъзи тӯй шуд. Маҳз дар ҳамаи ҷо дар харсанги Сисимифр тӯи Искандару Рухшона баргузор гашт. Рухшона ба дастии мақдуноҳи ҳанӯз дар вақти амалиёти ҷангии соли гузашта, баъди ишғол кардани харсанги Суғд афтада буд. Эҳтимол он вақт дар шаҳри Мароканд (Самарқанд) пойтахти суғдиён Искандар мавқеъ гирифта, аз он ҷо ба боло ба Зарафшон зидди қалъаи кӯҳӣ юриш кардааст, ки дар он суғдиёни мутеънашуда ҷамъ буданд ва дар ин юриш харсанги Суғд ишғол гардид. Он вақт Искандар бо Рухшона наздик шуда, ба издивоҷ розигӣ медиҳад ва Оксиарт падарарӯси ояндааш пурра ба боварии ӯ мебарояд. Аммо ватани Рухшонаю Оксиарт, эҳтимол, дар ҳамаи ҷойҳо будааст, чунки ҷои тӯй харсанги Сисимифр интиҳоб гардидааст. Бо чунин тахмин, ки Оксиарт дар сарчашмаҳо бохтарӣ номида шудааст ва ҳам ӯ бо Сисимифр шиноси наздик буд, мувофиқ аст.

Вале ба тарафи Искандар гузаштани ашрофон маънои тамом шудани муборизаро надорад. Аҳолии маҳаллӣ бар зидди истилогарон муқовимати сахт мекард. Мархилаи охири ин муқороба бо ҳаракати Искандар ва лашкари ӯ ба ҷануб, ба паси дарёи Окс (Амударё) ноҳияҳои марказии Бохтар алоқаманд аст. Муаллифони қадима ҳама медиҳанд, ки Искандар аз назди харсанги Сисимифр Хорон, эҳтимол, бо роҳи дарвозаҳои Оҳанин аз дара гузашта, ба шаҳри Бохтар (Балх) барои аз он ҷо ба Хинд юриш сар кардан рафта бошад.

Онд ба воқеаҳои ин давра ҳар хел ривоят мекунанд. Мувофиқи ин ривоятҳо Искандар гуё аскарони ғиёда-ашро барои ҳифзи ин ҷойҳо монда, худаш бо савораҳои ким-кадом як душманро таъкиб кардааст. 500 стадий роҳи душвори сангдорро тай карда, дар кӯҳи серчангале ба душман расида, ба ҷанги тан ба тан шудааст. Баъди он, ки «ваҳшиёна» аз ҷангал гурехтанд, онҳо боз ба мавзеаҳои баргаштанд. Муаллифи дигаре, ки ҳамин ривоятро овардааст, матро нопурра монда гуфтааст, ки Искандар аз назди кадом як мавзеъ (қалъа) гузаштааст ва баъд аз дарёи Окс убур кардааст. Мумкин ин ҷо дар бораи мавзеи барвакт соҳ кардашуда сухан равад, ки аз назди вай зери ҷанги таъкиб тозон шохӣ макдунӣ мерафт ва фақат баъди муҳориба ба он ҷо баргашт. Эҳтимол ин мавзеъ дар наздикиҳои Окс воқеъ бошад. Душманони Искандар кӣ буданд, дар ин ҷо хабар дода нашудааст. Аммо дар ривояти дигар гуфта шудааст, вақте ки Искандар дар назди Сисимифр буд ба аскаронаш амр дод, ки барои юриши зидди сакҳо бо худ шашрӯза хӯрок гиранд. Дар ҳақиқат халқи ин мамлакатро ғорат карда, аз ҳисоби хайвонҳои ғоратшуда ба Сисимифр сӣ ҳазор сар чорворо баргардонд. Ин ду ривоятро киёс карда хулоса баровардан мумкин аст, ки лашқари макдунӣ бо гузаргоҳи назди харсанг ҳаракаткунон сари роҳ сакҳо таъкиб намуда, аз Окс гузашта бошад.

Агар дар тамоми роҳ ба лашқари макдунӣ аз дарвозаҳои Оҳанин то Балх бо дарозии роҳ тақрибан 500 стадий (ё аз ин бештар) шашрӯза хӯрок мерасид ва ин роҳи лашқари макдунӣ аз дарвозаҳои Оҳанин то убури Амударёст ба назар гирем, пас бо кадом роҳ рафтани Искандарро муайян кардан мумкин аст. Дар роҳномаи асри миёнагӣ аз дарвозаҳои Оҳанин то Балх бо убури Амударё дар ноҳияи Тирмиз панҷ манзил роҳ, аз дарвозаҳои Оҳанин то Тирмиз бо водии Шеробдарё тавассути Даранк ва Ҳашимгирд се манзил роҳ аст. Эҳтимол аскарони Искандар бо ҳамин роҳ рафтаанд. Дар муаллифони антиқа рӯйхати қabilaҳои осниёнагӣ гурӯҳе боқӣ мондааст, ки аз се ном иборатанд: қандарҳо, париканҳо (мумкин номи ислоҳшудаи аввалин паретакҳо) ва зарангҳо. Шояд дар ин мувофиқати номҳои қадима ҳамон роҳро тасвир кардааст, ниҳон бошад, ки онд ба он роҳномаҳои асри миёнагӣ ёдовар шудаанд: аз водии Қашқадарё бо Қандак, дарвозаҳои Оҳанин дар қадим дарво-

заҳон мамлақати парекатҳо ва Даранк, мувофиқати аниқки фонетикни номи форсии қадиман зарангҳо, дар назди гузаргоҳи Амударё.

Ин минтақаи роҳ ҳам бе воқеаҳои абалӣ гардонидани таърихшиносии қадим нагузашт. Вақте ки Искандар аспҳоро нваз карда дам нагирифта душманашро, чи хеле ки маълум кардем, сакҳоро таъкиб мекард, савораҳои ӯ қафо мемонданд ва сафи онҳо охишта-охишта кам мешуд. Аз таъкибқунии беохир монда шуданд. Дар роҳи сангин сумҳои аспҳо тез хӯрда шуданд. Танҳо Филипп тамоман ҷавон, бародари Лисимах, баъдҳо яке аз наздикони машҳури Искандар, дар тӯли ҳама роҳи 500 стадий аз шоҳ қафо намемонд. Якҷанд маротиба аспашро Лисимах ба бародараш пешниҳод кард, бо вучуди он ки дар тан ҷавшану яроқ дошт, вай пиёда аз қафои шоҳ медавид (муаллифи қадима онд ба ин хитоб кардааст: «Бовар кардан душвор!»). Искандар бе аҳли рикоб ба ҷангал, ки таъкибшудагон камин гирифта буданд, медарояд ва дар ҳолати хатарнок мемонад. Вай маҷбур мешавад, ки бо душман ба ҷанги тан ба тан дарояд ва фақат Филип бо тани худ ӯро хифз менамояд. Вақте хатар дур гашт, Филип беқувватиро ҳис намуд, арақ кард, дар пойҳояш рост истода натавониста ба таги дарахте гузашт, вале ин ҳам ба ӯ ёрӣ нарасонд. Искандар вайро дошт ва ӯ дар рӯи дастони шоҳ даргузашт. Ба мавзӯ баргашта Искандар аз марги яке аз ҷанговарони ҳасури дигари худ оғаҳ шуд. Ин Эригий, лашкаркаши дар муҳорибаҳо камолёфта ва ҷанде пеш дар ҷанги тан ба тан ба роҳбари шӯришгарони ориёӣ Сатибарзан ғолиб омада (аҳолии ноҳияи Хирот) буд. Филиппу Эригийро бошукӯху ботантана ғӯронданд.

Зидди муборизони боқимондан аҳолии маҳаллӣ дигар отрядҳои мақдунӣ ҷудо аз Искандар амал мекарданд. Айни замон вақте ки Искандар харсангро тарк карда ба тарафи Бохтар рафт, дар ҳудудҳои Паретакен яроқашро Катан ва Австан, ки ғӯё бо мақдуниҳо ҳамроҳ шудаанд, нагузошта буданд. Катан ҷун тирандози санҷида ва овозадор дар аҳли рикоби Бесс буд, вақте ки вай ба Бохтар ва баъд ба Суғд омад, ба ҷумлаи сӯиқасдчиён Бессро ба шоҳи мақдунӣ фурухташуда гумон кард. Акнун Катан ва ҳамсафи ӯ Австан муборизан паретакҳоро бар зидди истилогарон роҳбарӣ мекарданд. Искандар ба муқобили онҳо Кратерро бо шашсад савораҳои ҷудокарда бо унвони «гетерҳо», яъне «дӯстон» ва

аскарони пиёда, маҳз отрядҳои худ Кратер, Полиперхонт, Аттал ва Алкетро фиристод. Дар муҳорибаи баамал-омада Кратер ғолиб омад. Катан дар муҳорибаи ҳалокгардид ва Австанро дастгир карда назди Искандар оварданд. Аз аскарони онҳо 120 савора ва қариб якуним ҳазор пиёдагард дар майдони ҳарбу зарб ҳалок гардид. Мамлакатро Кратер идора карда аз паи Искандар ба Бохтар шитофт. Дар сарчашмаҳо онд ба дар кучо ба амал омадани ин воқеаҳо ишораи мушаххасе нест. Аммо мумкин Кратер бо аскарони худ аз дарвозаҳои Оҳанин мисли Искандар ба тарафи ҷануб нарафта, рост ба шарқ бо роҳи аз харсанг ба даруни мамлақати паретақҳо рафта, бо он роҳе, ки ҳозир роҳи Дехнаву Душанбе аст, ҳаракат кардааст. Дар ким-кучои ҳамин макон муҳориба ба амал омадааст.

Аз ҳама дуртар бо отряди худ Полиперхонт — ашрофи мақдунӣ, яке аз ёрдамчиёни наздики шоҳ ворид шуд, ки ӯ баъди марги Искандар дар воқеаҳои Юнону Мақдун роли намоёне бозидааст. Сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ки вай Бубакенро мутеъ кардааст. Тадқиқотчиён беасос дар ин мамлақат Хуталони асримиёнагиро надидаанд ва онро дар ноҳияи Кӯлобу Балҷувони ҳозира ҷойгир мекунанд. Оиди амалиётҳои Полиперхонт дар ин ҷо муаллифони қадима зиёда аз ин чизе наметавонанд. Аммо ногаҳон мо дар сарчашмаҳои баъдина акси садони воқеаҳои он давраро пайдо мекунем. Дар роҳнамоҳои асримиёнагӣ шаҳри Искандар Искандария ёдовар мешавад, ки аз рӯи нишондодҳои баъзе муаллифон байни Тамлият ва Мунк, аз рӯи дигар сарчашмаҳо байни Хулбуку Мунк воқеъ гардидааст. Ҷои ҳамаи ин нуқтаҳо маълум аст: Мунк дар ноҳияи Ховалинг воқеъ буд; Хулбук ба тарафи ҷануб аз Кӯлоб дар ҷои кишлоки Курбоншаҳид дар шафати дарёи Сурхоб; Тамлият дар ҷануби гузаргоҳи Вахш, наздики Норақ. Дар яке аз ин ҷойҳо Полиперхонт Искандарияро бунёд кардааст. Чунки Искандарияҳо дар роҳи лашкари мақдунӣ бисёр ба амал меомаданд. Онҳоро худ Искандар ва лашкарқашонаш бунёд мекарданд. Дар онҳо асосан аскарони юнонию мақдуниро, ки ба юриш рафта наметавонианд ё худ намехостанд ва ҳамчунин аҳолии маҳаллиро аз деҳаҳои наздик сокин мекарданд. Ин мустамликаҳо ба ҳукамон мақдунӣ барои забт кардани мамлақатҳо тақиягоҳ буданд. Эҳтимол яке аз чунин Искандария кадом вақте Искандарияи хуталонӣ будааст.

Таърихи кишвареро, ки мо кишвари Рухшона номидем, баъди рафтани лашкари макдунӣ боз ба торикию сукунат меравад. Тули чандин садсолаҳо дар сарчашмаҳои хаттӣ оид ба вай ягон хабаре пайдо нашудааст. Фақат вақтҳои охир кори бошиддати бостоншиносони шӯравӣ кам-кам ин торикиро пароканда карда истодааст. Умедворем, ки дар рафти хафрӣети бостоншиносӣ на танҳо шоҳидони безабони давран кайҳо гузашта, балки гавиштаҷоти забони наслҳои гузаштаре, ки бо мо ҳарф мезаданд, маълум мекунанд. Ачабе нест онҳо бисёр чизҳои навро ба мо накл кунанд, ки маълумотҳои то имрӯз аз таърихнависони аҳди бостон расидаро пурра намојанд.

РИВОЯТҲО ОИД БА АВЛОДИ ИСКАНДАРИ МАҚДУНӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА — ТАНҲО АСОТИР?

Ривоятҳо оид ба гурӯҳҳои муайяни аҳолии маҳаллии Осиеи Миёна аз авлоди Искандари Мақдунӣ ва аскарони мақдунию юнонӣ ба ҳама маълум аст. Махсусан ин ривоятҳо дар қисми кӯҳистони шарқии Осиеи Миёна паҳн шудааст. Мо одат кардем, ки ба он рӯякӣ бе ягон замина назар кунем. Вале масъалаи оид ба авлоди онҳо дар назари аввал кори осон метобад. Пеш аз ҳама қайд мекунем, ки ин ривоятҳо натавонанд дар Помир паҳн шудаанд ва то ҳол вучуд доранд. Ҳикоятҳо оид ба Искандар, аскарони юнонӣ-мақдунӣ ва авлодони онҳоро дар тамоми ноҳияи кӯҳии Хиндукушу Помир шундан мумкин аст. Вақте ки дар асри гузашта русҳо, англисҳо бори аввал ба ин ҷойҳо шиносӣ пайдо карданд, аз васеъ паҳн шудани чунин ривоятҳо ва боварии аҳолии маҳаллӣ ба ҳақиқӣ будани онҳо дар таъҷуб монданд. Аз рӯи баъзе маълумотҳои адабиёти исломии асримиёнагӣ чунин ривоятҳо дар ин ҷо пеш ҳам вучуд доштанд. Аҷиб, ки дар яке аз қайдҳои сафарии асримиёнагӣ воқеъ будани шаҳри Искандар, яъне Искандария дар наздикии Хутал ёдовар шудааст.

Дар ин хусус ҳуди юнониҳои қадим, ки воқеаҳои муосирони Искандару пайравони наздики ӯро тасвир кардаанд, чӣҳо мегӯянд? Аз рӯи маълумотҳои онҳо ноҳияи шарқии Осиеи Миёна, ки Искандар дар он ҷо буд, воқиди Сурхандарё ба ҳисоб мерафту лашкари ӯ дуртар

ворид шуда буд, эҳтимол ба ноҳияе, ки баъдтар Хутал ном гузоштааст, шартӣ бошад. Ба самти шарқӣ ба боло аз Самарқанд ба водии Зарафшон ворид шудани ӯро аниқ гуфтан душвор аст. Искандар ду маротиба дар ағбаи Хиндукуш буд ва бо доманаҳои ҷанубии он то Ҳинд гузаштааст. Вай бо водии Ганг тақрибан то ноҳияи Пир-Сар ба боло баромадааст. Аммо омадани мақдунӣҳо ва юнонӣҳо ба ин ҷойҳо вақти юришҳои Искандарро маҳдуд намекард. Баъди марғи вай ноҳияҳои, ки диққати моро ҷалб мекард, аввал ба ҳайати давлати васеи Селевкиҳои ва баъд ба мамлақати бузурги юнонӣ — бохтарӣ дохил шуданд. Пайравони Искандар ҳам юришҳо карданд, баъзан ба ҷойҳои дур бо роҳҳои самтҳои гуногуни минтақаи кӯҳии Хиндукушу Помир гузаштанд. Аммо муҳиммаш ба муддати кӯтоҳ омадани аскарони Искандар ва ҳокимони эллиний дар ин ҷо ба муддати дароз юнонӣҳо мисли шаҳрҳои худ, ки дар Юнони дур монда буданд, шаҳрҳо сохтаанд.

Дар таълифоти нависандагони Юнони қадим як қатор ҷуниин шаҳрҳо ёдовар мешаванд. Миёни онҳо шаҳри Искандарияи Оксӣ буд, ки дар соҳили дарёи Окс, яъне Амударё воқеъ дар қим-қучое болооби он. Аҳолии ин шаҳр албатта роҳҳои манбаъҳои Панҷу Вахшро хуб медонист. Ба юнонӣҳои мақдунӣҳо аз лашкари Искандар хангоми омадан ба шимоли Ҳинд роҳи дигаре маълум гашт, ки ба дараҳои дури болооби Ганг, аз он ҷое, ки тиллои «мурчаёна» ҳамин тавр номаш мегирифтанд, мебурд ва дар дostonҳо гуфта шудааст, ки он мурчаҳои азимҷусса барин ба даст меомад. Даре нагузашта юнонӣҳо шохани дигари ин роҳро ошкор карданд, ки бо кӯҳҳои бузурги «Кавказ» дар қанори шимолии Ҳинд, назди «скифҳо», ки дар он тарафи кӯҳ сукунат доштанд, ба назди сакҳои бохтарҳо мебурд. Ва инак, шаҳрҳои юнонӣ дар қад-қадӣ ҳама ин роҳҳо пайдо мешаванд. Сарчашмаҳо ба мо, дар бораи мустамликаҳои критяноҳо ба «шаҳрҳои ҳиндӣ назди Кавказ» Астерусия ва Таррии бадарғашуда, дар бораи қадом як шаҳри Гераклеи «байни скиф ва ҳиндӣ» ҷойгиршуда хабар медиҳанд. Дар рӯзҳои мо низ саёҳатчиёне, ки ба тарафи ноҳияи Ганги боло мераванд, сари роҳ аз шаҳри Астор ва водии Тор, ки дар замини ҳамон аҳолии дараҳои ҳинди шимоли ҷойгир шуда буд, мегузаранд. Ба мо қизҳои боқимондан ин шаҳрҳои қадимаи юнонӣ дар бисёр ҳолатҳо маълум нест. Ба ҳар ҳол яке

аз онҳо аз тарафи бостоншиносон хуб омӯхта шудааст. Онд ба ин харобаҳо, ки таги теппахон шаҳри калони Ой - Хонум, назди резишгоҳи Кокчи дар Панҷ чойгир аст, тамоми ҷаҳон медонад. Ханӯз солҳои шастум ҳафриёти вайро бостоншиносии фаронсавӣ сар карда буданд. Бисёр олимон тахмин карданд, ки дар он ҷо шаҳри Искандарияи Оксӣ воқеъ будааст. Чи тавре ки набошад, шаҳр дар охири асри IV то давраи мо баъди юришҳои Искандари Мақдунӣ бунёд шудааст. Дар тамоми мавҷудияти худ вай симони эллинии худро нигоҳ доштааст. Мисли ҳама гуна шаҳрҳои юнонӣ палестр, ки дар он ҷо ҷавонон таҳсил мекарданд, мақбараи асосгузори шаҳр Геройон воқеъ буд.

Дар ин ҷо боқимондаҳои дигар иншоотҳои калони меъморӣ, ҳайкалҳои антика, катибаҳои пурмазмунӣ бо забони юнонӣ ва ҳуҷҷатҳои хоҷагӣ ёфт шуданд. Аҳолии шаҳр ба ватани пешинан худ алоқа доштанд. Ҳамин тавр Клеарх ном шахсе (тахмин мекунам, ки гӯё шоғирди Арасту будааст) дар вақти дар Делфа маркази маданияти умумиюнонӣ, воқеъ дар маркази Элада буданаш ҳикматеро аз маъбади Аполлон нусха бардошта, онро дар шаҳри Геройони юнонии болои Окс пинҳон мекунад. Ҷои ин шаҳро дар наздикии якҷояшавии Кокчи ва Панҷ, ҳамчунин алоқани аҳолии онро бо ноҳияҳои болои дарёҳои Бадахшону Помири Ғарбӣ тахмин мекунам. Вақте ки охири асри II то давраи мо шаҳр аз тарафи кӯчманчиёни аз Осиёи Марказӣ омада вайрон карда мешавад, аксари аҳоли бешубҳа дар ноҳияҳои атрофи кӯҳи паноҳ сурданд. Каме поён бо ҷараёни Панҷ дар назди якҷояшавии вай бо Вахш, бостоншиносии шӯравӣ ибодатхонаи калони Окс, худое, ки ҳамноми дарёст, яъне Амударёро кофта истодаанд. Дар ҳамин ҷо ёдгориҳои санъати антика ва навиштаҷотҳои юнонӣ ёфта шуданд.

Баъди футур рафтани давлати юнонӣ — бохтарӣ, юнониҳо аз ҳудуди он ба зудӣ нарафтанд. Безаволии анъанаҳои антика хусусан дар санъат мушоҳида мешавад ва дар асрҳои баъдина равшан зоҳир мегардад. Далелҳои ҳастанд, ки таи чанд аср боқӣ мондани забони юнониро шаҳодат медиҳанд. Ҳатто алифбоеро, ки кӯчманчиёни истилогар барои забони худ баъди омадан ба Бохтар тартиб додаанд, дар алифбои юнонӣ каме тағйирот асту халос. Ин хат то аввалҳои асри миёна дар ноҳияҳои кӯҳии шарқии Осиёи Миёна истифода мешуд.

Агар гӯем, ки аҳолии минтақаи кӯҳии Ҳиндукушу

Помир авлодони юниохию макдунихо ба хисоб мераванд, масъалаи одию нораво мебошад. Халкҳои муосирӣ ин минтақа тоҷикони кӯхистонӣ ва помирихо, буришхою халкияти дардию «кофирхо» (нуристонихо) симон гузаштагонашонро дар халкаи бохтариою сугдихо, сакхою каспийхо, дарзо ва гангиҳои фарбӣ инъикос мекунанд. Хамаи онхо то юришҳои Искандар маданияти худро доштанд ва хама вақт бо забоне харф мезаданд, ки авлодони ҳозираи онхо соҳибанд. Омехта кардани маданияту забони онхоро бо юниохио ҳеч мумкин нест. Ягон маълумоте онд ба он ки ягон гурӯҳи аҳолии таҳҷой дар гузашта бо юнионӣ харф зада бошад, нест. Пас фақат гап сари онд ба гузаштан дури баъзе гурӯҳҳои юнионҳои қадима, ки дар байни аҳолии таҳҷой зиндагӣ карда ба ин муҳит дода шудаанд, меравад. Ин равиш хеле шавқовару муҳим ва дар айни замон барои омӯзиш лаҳзаи душвор дар таърихи Осиёи Миёна ба хисоб меравад. Қамъоварию муфассал ва бодиккат омӯхтани ривоятҳои таҳҷой онд ба Искандари Макдунӣ, ба хисоб гирифтани дигар маълумотхо, бешубҳа барои ҳалли масъалаи мазкур хиссагузор мешаванд.

Бектураев

Ҷарзод

А. И. Шахристон.

МУНДАРИЧА

Давлати пурасрори Бохтар. Пайғомбари аҳди бостон Зардушт	3
Сакҳо — сокинони қадимаи кӯҳҳо ва даштҳо. Заринаи оқида	15
Масагетҳо — сокинони қадимаи биёбонҳо. Томириси далер	19
Искандари Мақдунӣ дар Осиён Миёна	22
Сарбозони мутақаддимини Осиён Миёна	28
Спитамени далер	30
Рухшонан соҳибҷамол	34
Аз сарчашмаҳои таърихи Самарканд	39
Дар кишвари Рухшона	47
Ривоятҳо онд ба авлоди Искандари Мақдунӣ дар Осиён Миёна — танҳо асотир?	59

Пьянков Игорь Васильевич

**СРЕДНЯЯ АЗИЯ
В ПРЕДАНИЯХ АНТИЧНОСТИ**

(На таджикском языке)

*Тарҷумон А. Қадҳоров
Муҳаррир Ш. Едгоров
Муҳаррири сриш В. Нелюбов
Муҳаррири техники Е. Гуськова
Мусахҳаҳ К. Эгамбердиев*

БИ № 2000

Ба матбаа 14.05.90 супурда шуд. Ба чопаш 02.08.91 имзо шуд. Формати 84×108^{1/32}. Қоғаз типографин № 2. Гарнитуралаш адабӣ. Чопаш барҷаста. Ҷузъи чопи шартӣ 3,78. Ҷузъи ранган шартӣ 4,2. Ҷузъи нашрию хисобӣ 3,62. Адади нашр 3000. Супориши № 264. Нарҳаш 25 гин.

734063, Душанбе, кӯчаи Айвӣ, 126. Нашриёти «Ирфон».

Комбинати полиграфии Комитети давлатии ҶШС Тоҷикистон оид ба матбуот.

734063, Душанбе, кӯчаи Айвӣ, 126.